

संगीत रत्नावली नाटक.

वे. शा. सं. शिवरामशास्त्री खरे

यांनीं

केलेल्या भाषांतराच्या आधारेनें

रा. रा. वासुदेव नारायण डोंगरे

यांनीं प्रयोगाकरितां तयार केलें

तें

बळवंतराव बापूजी पेंढार

यांनीं

मुंबई येथें

“इंदुप्रकाश” छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

(१८६७ च्या २५ व्या आकृष्टप्रमाणें रंगभूमीवर प्रयोग
करण्याचा व पुस्तक पुनः छापण्याचा वगैरे सर्व हक्क
मालकानें आपणाकडे ठेविले आहेत.)

सन १८८३.

Price Rs. 4-0-0

ह. के. गोविंदराव, मुंबई

3-

1004

Discussion

10-50

98543

प्रस्तावना.

श्रीहर्ष कविकृत संस्कृत रत्नावली नाटकाचें भाषा-
तर इ. स. १८६३ सालीं शिवराम शास्त्री खरे यांणीं
करून दक्षिणा प्रार्थना कमिटीस पाठविलें. तें वे. शा. सं.
केलासवासी कृष्ण शास्त्री चिपळूणकर यांणीं तपासून
प्रासिद्ध केलें होतें. त्यानंतर तीं पुस्तकें जरी सर्व खपून
गेलीं तरी त्याचो पुनरावृत्ति काढण्याचें कोणीही श्रेय
अद्याप घेतलें नाहीं. त्या पुस्तकाची एक जुनी प्रत
मोठ्या प्रयासानें आमच्या हातीं आली, तिच्या आधा-
रावरून सांप्रतचें नाटक प्रयोगाकरितां तयार केलें
आहे. यांत मूळच्या भाषांतरांतलीं कांहीं पद्यें, श्लोक व
सावया तशाच ठेवून त्यावर चाली व राग वगैरे लिहि-
ले आहेत. कांहीं पद्यें नवीन केलीं आहेत. तसेंच
कित्येक ठिकाणीं प्रयोगाच्या सोईकरितां मूळचा कांहीं
भाग कमीजास्त करावा लागला, व कांहीं अजीबात गा-
ळून टाकला आहे. रा.रा.चिपळूणकर यांनीं लिहिलेल्या
प्रस्तावनेत ते असें ह्मणतात कीं, ' उत्तर रामचरित्र,
शाकुंतल, मालतीमाधव इत्यादि नाटकांपेक्षां रत्नाव-
ली नाटक निराळ्या जातीचें आहे. हें मर्मज्ञ वाचणारांचे
सहज लक्षांत येईल. पहिल्या प्रकारच्या नाटकांतील नायक
व नायिका यांचे स्वभाव उदात्त असून, त्यांचें भाषण व

आचरण विशेष प्रौढ, गंभीर व धर्मशील आढळतं; रत्ना वलीतला प्रकार कांहीं निराळाच होय. ह्यांतील पां सुस्वभाव व प्रतिष्ठित खरी; तथापि त्यांचा कल थट्टा मस्करी, ख्याली, खुशाली ह्यांकडे विशेष; व त्यांच्य भाषणांत व आचरणांत गंभीरपणा व पोक्तपणा कमी आणि रंगेलपणा अधिक, असें भासतें. ह्या नाटकांत चित्तास सर्वथैव धेधून धेऊन त्यास कळवळ आणणारा अशा प्रकारचा विप्रलंभरस किंवा करुणारस नाही; तथापि मनोरंजक व खुबीदार अस विनोद, तसेंच संविधानकाचें, लणजे गोष्ट रचण्याचें चातुर्य व चमत्कार इत्यादि गुण ह्यांत उत्तम आहेत. या त्यांच्या लिहिण्याप्रमाणेंच किंबहुना जास्तीच अस रंग प्रयोगसमयी उत्पन्न होतो असें प्रेक्षकांच्या अनुभवास येईल अशी खात्री आहे, तथापि केलेल्या श्रमाचें साफल्य कितपत झालें हें पाहणें रसज्ञांकडे सोपवितों.

सेक्रेटरी

बांबे रायल आपरा कंपनी.

मुंबई,

२६ मे १८७८ इसवी.

संगीत रत्नावली नाटक.

अंक १ ला.

मंगलाचरण.

सूत्रधार— पद—(भूपकल्याण दादरा.)

विघ्नहरा, करुनि त्वरा, रंग भरा, दंग करा, सभा-
जना दयाघना ॥ ध्रु० ॥ विघ्न० ॥ कमलनयन क-
मलावर, कमलासन, हरिहरादि करिती वंदना ॥
वि० ॥ १ ॥ वक्रतुंड, उदरचंड, त्रिशुल दंड हस्ति
सदा, गाति पदा दयाघना ॥ वि० ॥ २ ॥ वानुं
किती विभव तुझें, वासुदेवकवनसुमन, घेई रुपा-
घना ॥ विघ्न० ॥ ३ ॥

पद—(यमन कल्याण त्रिवट.)

करि उत्कंठा त्वरा जयेला, मार्गे फिरवी लज्जा,
सखीजनानीं उपदेशुनियां, केलि पुन्हा जी
सज्जा ॥ करि० ॥ ध्रु० ॥ कांत देखुनी पुढें
मागुती, भय कंपित जी होई, हंसूनियां तें शंभू
तीतें प्रेमालिंगन देई ॥ करि उत्कं० ॥ १ ॥

पापरि चित्तीं विरुद्ध वृत्ती प्रथम समागमकालीं,
झगडति जीच्या कल्याणा ती देवो गिरीश-
बाली ॥ करि० ॥ २ ॥

पद—(काफी जिल्हा दादरा.)

पूजनार्थ सुमनपात्र हातीं घेउनी, जगज्जनक
प्रेमभरें नयनीं पाहुनी, जगज्जननि पतिशीर्षीं
फेंकि लक्षुनी, पुष्पांजली दिव्य असो सुम-
गदायिनी ॥ पूजना० ॥ १ ॥

असो; फार विस्तार नलगे, आतां सर्व पात्रांची सिद्धता करून
ह्या सभेची इच्छा पूर्ण करतो. सकल सभाजनांचीं मनें हकडे
लागलीं आहेत असें दिसते. कारण कीं:-

श्लोक—(केदार.)

श्रीहर्षासम बुद्धिमान् कविसभा हेही गुणग्राहिणी,
लोकीं भावड घत्सराजचरितीं नाट्यांत मी अग्रणी ॥
कीं एकेक समर्थ वांच्छितफलप्राप्तीस आहे पहा,
मद्गर्भें अवघ्याच एकवटल्या गोष्टी इथें ह्या अहा ॥ १ ॥

बरें असो; आपल्या प्रियेस हांक माळून गायनास आरंभ क-
रावा हें ठीक. भायें, पडद्यांनील तयारी झाली असल्यास हकडे ये-

नटी—प्राणनाथ, काय आज्ञा ?

सूत्र०—प्रिये, वसंतोत्सव वर्णन करून सभाजनांचें मनोरंजन
कर.

नटी—ठीक आहे; गावें.-

पद—(वसंत त्रिवट)

पहा पहा मदनमहोत्सवाची, सुखकर शोभा नयनीं दि-
सती ॥ पहा ० ॥ ध्रु ० ॥ नरनारीजनसमूह मिळाले, नाना-
परिचे खेळ काढिले, धूम उडाली गावनाची ॥ पहा ०
॥ १ ॥ कामी कामिनी वारुणी सेवुनि, रतिसुखविलास
भोग भोगुनी, पूर्ण करीती होस मनाची ॥ पहा ० ॥ १ ॥

पद—(काफ़ी होरी.)

मारिती रंग पिचकारी, टाकिती गुलाल रंग नरनारी ॥
मारि ० ॥ ध्रु ० ॥ तालसुराचें गाती होरी, नाचती
गणिका सुंदरी, ढोलमृदंग मंजुळ बासरी, वाजति
ताल तुतारी ॥ मारिती ० ॥ १ ॥

सूत्र ०—प्रिये ! तू फार चांगले गायन केलेंस; आतां नर्तनाचें स-
भाजनाचें मन तृप्त करवें अशी माझी इच्छा आहे, ती
पूर्ण कर.

नटी—(किंचित् स्तब्ध राहून उभासा टाकून.) नुमचें ठाकव आहे!
तुझी निश्चिन् अहां, तर स्वताच कां नाचत नाहीं ? मी हव-
भाग्या ! मला नाचणें कोठून सुचणार ? माझी एकुलती एक
मुलगी नीही तुझी एका दूर देशीं गढणारास बेऊं केली
आहे. त्यामुळे माझें चित्त ठिकाणावर नाहीं.

सूत्र ०— पद—(वसन्त त्रिवट.)

सुदूरदेशीं राहें जरि पती, विवाहचिंता कां ही चिंती
॥ ध्रु ० ॥ अन्यद्वीपापासुनी आधीं, जलधीमध्यापासुनी
तद्विधी, अभिमत आणुनी देशल हातीं ॥ सुदूर ० ॥ १ ॥

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.) शाबास ! सूत्रधारा! शाबास ! !
 असेंच आहे, यांत काय संदेह? "सुदूरदेशीं राहिए जरि पती"
 (हें पद्य पडद्यांत झणतो.)

सूत्र ०—प्रिये! आतां उशीर का !

पद—(धमार.)

धाकुटा मम बंधु आला, भूमिका यौगंधरायण,
 अंगिकारुनि सज्ज झाला, अंतरंगीं जाउनि या,
 वेश घेऊं सिद्ध होऊं, रंगभूमी शोभनाला ॥ १ ॥

(दोघे जामात.)

(तदनंतर यौगंधरायण येतो.)

यौगंधरायण—असेंच आहे, यांत काय संशय ?

पद—(वसन्त त्रिवट.)

"सुदूर देशीं राहिए जरि पती" हें पूर्वीक पद्य पुन्हां झणतो.

पहा सिद्धाचें वचन सत्य मानून आहों तिंव्हाल-
 द्वीपाच्या राजाच्या कन्येस मागणी घातली व त्या राजानें
 ही आमच्या झणण्यास स्कार देऊन ती जलमार्गानें
 पाठविली, परंतु वाटेत तांकां फुटलें असतां त्या मुलीस
 एक फळा सांपडला, मग ती त्यास धरून पाण्यांत तरत
 असतां तितक्यांतच त्या द्वीपाहून ह्या कौशाकीनगराचा
 एक वाणी येत होता त्याच्या दृष्टीस ती पडल्यावरून
 त्याणें निला आपल्या तारवावर घेऊन येथें आणिलें,
 तसेंच तिच्या गळ्यांत भसूल्य रत्नमाला होती ती तशी-
 च्या तशीच राहिली. इतकी गडबड झाली असतां ती
 कोठें गमावली नाही, तेव्हा ह्या सर्वां गोष्टी ज्या एकत्र
 पडल्या त्या अन्यथा कोठून घडल्या ? आमच्या स्वामी-
 चा सर्व प्रकारें अभ्युदय होत आहे. आतां ही कन्या

संगीत रत्नावली नाटक.

५

राणीसाहेबांचे स्वाधीन करून ठेविली हंही मी डन-
मच केलें. आणखीही मला अशी बातमी लागली आहे
कीं, आमचा बाभ्रव्यनामा कंचुकी व सिंहलेश्वराचा
प्रधान वसुभूती हे ताहें फुटण्यामुळें समुद्रांत बुडत
असतां कष्टानें तीरीं लागून आर्शी कोशलेश्वरास शिक-
ण्याकरितां रुमण्वाननामक सेनाधीपति पाठविला आहे
त्याच्या लष्करांत येऊन मिळाले आहेत. ह्यावरून उच-
ललेलें स्वामिकार्य सिद्धीस गेल्यासारखेंच आहे, तथापि.

पद—(पिलू जिल्हा दादरा.)

स्वामिकार्यभाग कठिण हार्ती घेतला ॥ ध्रु ० ॥

दैव सहाय काय उणें कार्यं सफलतेला ॥

नाहिं विचारिलें धन्या तृदय धरित भीतिला ॥ १ ॥

(इतक्यांत पडद्याच्या आंत शब्द होतो.)

(ऐकून) ज्या अर्थी पौरजन मूर्दंगादि वार्ते वाजवून आनंदानें
मधुर गाणीं गाताहेत, त्या अर्थी मदनोत्सवानें वाढलेला नाग-
रिक जनांचा आनंदविलास पहाण्याकरितां महाराजांची स्वारी
वरवाजावरचे दिवाणखान्याकडे जात आहेत वाटतें (वर वाहत)
अरे! सरकार गेले दिवाणखान्यांत.

पद—(वसन्त त्रिवट.)

मोठा जिवलग मित्र वसन्तक, ज्याचा जो रतिशाली,
जनीचर्त्ती जो वसे जयाची, विग्रहकथा निमाली,
जाणां स्वमहोत्सव देखाया, उत्कंठित बहु झाला,
वत्सराजरूपानें साक्षात् काय मदन हा आला ॥ १ ॥

असे; बायण घरीं जाऊन राहिलेला कार्यभाग सिद्धीस नेण्या-
ची मसलत योजावी. (निघून जातो.)

(नंदनंतर वसन्ती पोषाक करून राजा व त्याचा मित्र वसन्तक व दोघे येतात.)

राजा—मित्रा वसन्तका !

विठू ०—काय आज्ञा महाराज !

राजा—हा कशी मौज आहे ती.

दिंडी—(पिलू जिल्हा दादरा.)

प्रतापें म्यां जिकिला शत्रुवार ॥ योग्य सचिवीं
देविला कारभार ॥ लालनानं संतोष जनां केला ॥
सर्व त्याचा उपसर्ग लया नेला ॥ १ ॥ ह्मणवती
जायाहि वसंताचा ॥ समय माझा तूं सखा तोच
साचा ॥ धरो चित्तीं कंदर्प सुखें हाव ॥ मला
वाटे माझाचि महोत्साव ॥ २ ॥

विठू ०—मित्रा ! तूं ह्मणतोस तें तर खरेंच. पण मी भसैं समजतों
की, हा महोत्सव तुझा नव्हे आणि त्या कामदेवाचाहि
नव्हे; तर हा मज एका ब्राह्मणाचाच आहे. कां कीं तूं
राजा असतां मज गरीबाबरोबर आज इतक्या मित्र-
भावानें आणि बरोबरीनें वागतोस.

राजा—(अवलोकून कळून) अहो ! हे गौरजन आनंदाच्या अत्यंत
रंगीत आले आहेत आणि छामुळें कौशाबी नगरीला तरी
किती शोभा आली आहे पहा !

पद—(वसन्त त्रिवट.)

भरगजा जन घेउनि हानीं, एकमेकांवरि कैकिती ॥ ध्रु० ॥
अंबरीं तत्कण जें फांकती, बालरविसम दिसती कांती ॥ १ ॥
झाडें कैकर चंपकादिही, फुलुनि चहूंकडे शोभा देती ॥ २ ॥

संगीत रत्नावली नाटक.

पद—(शिंझोटी त्रिवट.)

वसन्तिवेशा सुंदर भरजरी, सजल्या नटल्या
तरुणी नारी ॥ वस० ॥ ध्रु० ॥ राजपथि त्या
डुल्लत चालती, टवटवि बहु नूर मुखावरी ॥
वस० ॥ १ ॥ हेमरसें ही केवल सजली, कौशांबी
जणुं दिसे अमरपुरी ॥ वसन्ति० ॥ २ ॥

पद—(काफ़ी होरी.)

अनिवार रंग पिचकारींतुनि जल पडे आंगणी ॥
आनि० ॥ ध्रु० ॥ कर्दम झाला त्यांतचि नाचती,
कुणि गणिका नागिणी ॥ मदनपिडायुत स्त्री-
शिखावराने सिंदूर गळत, वाटे सडे पसरले
धरणी ॥ अनि० ॥ १ ॥

विदू०—(पाहून) हे प्रिय मित्रा ! हाही एक चमत्कार पहा-
चतुर पुरुषांनीं चिपनळ्या भरून रंग आंगावर फेक-
ला असतां वारांगना मधुर सीत्कार करून कश
मौजेनें खेळताहेत !

राजा—(पाहून) मित्रा ! पहाण्यांत तूं रसिक आहेस खरा.—

श्लोक—(मांड.)

वेगें बुका उधळितां तम दाट झालें
जो त्यांत दृष्टमणि भूषण कांति जालें ॥
शृंगें फणाकृति वरी उचली अनेक पाताळ
हा स्मरवि आज भुजंग-लोक ॥ १ ॥

विदू०—(पाहून) मित्रा ! ही पहा आपली मदनिका दासी चून-
लतिकेसहवर्तमान मदनाच्या भरांत गुंग होऊन तुम-
कत दुमकत इकडेसच येत आहेत.

(दोघी नाचत व गात येतात.)

पाहिली.— पद—(बसन्त त्रिवट.)

मदनाचा प्रिय दूतचि आहे, तो हा दक्षिणवायू
वाहे ॥ मद० ॥ ध्रु० ॥ आम्रतखला कुसुमित
करितो, मानिजनाचा मान हारितो, विकसित
करितो, वकुला शोका ॥ मदनाचा० ॥ १ ॥
प्रियजन मिळणी उत्सुक लोकां, वाटपहा-
या धीर न राखी, विगडिजनाला करि बहु
दुःखी ॥ मद० ॥ २ ॥

दुसरी.— पद—(कलिगडा दादरा.)

मधुनाम मधुमास मधु कामिजनमना ॥ ध्रु० ॥
मृदुल करि आर्धि मग मीनकेतना ॥ सभय मिळे
सहज सोडी कुसुममयीबाणा ॥ १ ॥

(नाचतात)

राजा—(पाहून) अहाहा !! किती तरी मधुर यांचा कीर्तारस !
पहा काय मौज दिसत आहे ती !—

पद—(दादरा.)

मस्तकींची जाहली मुक्त वेणी ॥ ध्रु० ॥ दामशो-
भा गेलीच कीं उडोनी, मत्त होऊनी स्वस्थ

नाचताती, पायि पैजणही द्विगुण वाजताती ॥१॥
हार कंठीचा खात बहुत झोले, फिरफिरोनी
देत तो उरा दोले, भार भारी जाहला कुचयु-
गाचा, लवे तेजें बारीक मध्य साचा ॥ २ ॥

विदू०—मित्रा ! त्या दोघी केवरा बांधून नाचत आहेत, त्या-
मध्ये नाचून गाऊन हा मदनमहोत्सव साजरा करतो.
का ! जाऊ का !

राजा—(हसून) खुशाल जा; माझी ना नाही.

विदू०—बरं तर, जातो. (दोघींमध्ये जाऊन नाचतो.)

अगे मदनिके ! बगे चूतलतिके ! मलाही एक ओंवी गावयास
शिकीव.

मदनिका—हा वेड्या ! ही ओंवी नव्हे.

विदू०—तर काय आहे ग ?

मद०—अरे ! झाला ख्याल हाणतात.

विदू०—काय ? खावयाचें काय हाणथेस ?

मद०—काय ! मेढ्याच्या ध्यानी मनीं खाणिच भरलें आहे. अरे
भटा ! हा ख्याल, ख्याल, हा गावयाचा, खावयाचा नव्हे.

विदू०—असे का ? (नाक मुरडून) तर हें केवळ गावयाचें आहे,
खावयाचें नाही. तर मला नको हें मेलें ! ! मी आपल्या
मित्राबरोबर जाऊन बसेन तेंच बरें. कोणाला ह्या
तुझ्या ख्याल न बिल. (असें हाणून जाऊ लागतो, मग
ग्याम ओढतात.)

मद०—अरे भटा ! जातोस कुठें ? ये; आपण येथेंच खेळू.

विदू०—अरे ! मला ह्या ओढतात. (पळून ओरडून राजाजवळ
जातो) मित्रा मी जाऊन नाचलों, खेळोतून कांहीं
पळालों नाही.

चूतल०—मदनिके ! आपण बहुत पैळ खेळलों, चळा आतां
महाराजास राणीसहिवांचा निरोप कळवूं.

पद०—बरे तर, असेंच कहूं; (जवळ जाऊन) महाराजांचा जय-
जयकार असो. महाराज ! देवी आज्ञा करीत आहे कीं,
(अर्घेच बोलून थांबते) नाहीं नाहीं, आम्ही मळतेंच
बोललों ! देवी विनंती करित आहे कीं;—

राजा—(हंसन) मदनिके ! देवी आज्ञा करतें हेंच बोलणें चांगलें
आहे, त्याच आज मदनसहिवांसनी असें बोलणें फारच
शीर्भने. सांग वर देवी काय आज्ञा करिते ती.

विदू०—हं, सांग सांग ए बटकीचे पीरी ! काय देवी आज्ञा
करते आहे ?

दोधी—राणीसहिवांची अशी विनंती आहे कीं, आज मी मकर-
दोयानांत जाऊन.

पद—(राम जिल्हा धुमाली.)

रक्ताशोकीं बसुनि करावें पूजन पंच-
शराचें, यास्तव आपण श्रम कीं व्यावे
मजपाशी येण्याचे ॥ १ ॥

राजा—मित्रा ! काय बोलवें ? एका उमसात दुसरा उमस
प्राप्त झाला.

विदू०—ऊठ ऊठ, चळ लवकर. तिकडे गेल्यावर मज गरीब
ब्राह्मणाला एकाडे वायन मिळालें तर मिळेल.

राजा—मदनिके ! तूहि देवीस सांग कीं, लुड्या आज्ञेप्रमाणें रा
मी मकरदोयानांत आलों. (दोधी जातात.)

राजा—मित्रा ! मला मकरदोयानाची वाट दाखीव.

विदू०—असैं इकडून यावें महाराज ! हेंच मकरंदोद्यान; चलावें
भांत.

राजा—मित्रा ! तूं रुढें चल.

विदू०—(विस्मयानें) मित्रा ! पहा ही मकरंदोद्यानाची शोभा.

राजा—पद—(उद्धवा शान्तवन करजा, या चालीवर.)

मित्रा हे विचित्र शोभा, या मकरंदोद्यानाची ॥ ध्रु० ॥

मलयानिल मंजुळ वाहे, आम्नादिक कंपित झाले ॥

लुसलुसित कोमल कैसे, त्याजा हे पल्लव फुटले ॥ १ ॥

पुष्पांचे केसर हलती, त्यापासुन रेणु उडाले ॥

आकाशीं जाऊन भरले, शोभा ते देते छताची ॥ २ ॥

नानाविध पुष्पें फुललीं, त्यांचे हे परिमल सुटती ॥

व्यावयास मकरंदाला, भोंतालीं मधुकर फिरती ॥ ३ ॥

गुंजारव मंजुळ कैसे, आनंदें बहु करिताती ॥

त्यामध्यें मिश्रित झाची, वाणी ते मधुर पिळाची ॥ ४ ॥

पद—(कल्याण धुमाळी.)

आरक्त किसलय पहा कसे कोमल दिसती ॥ ध्रु० ॥

भ्रमर गुंजारव वारि करिती, त्यांतुनि मधु घेती ॥ १ ॥

मलयागत वायुनें वृक्षहि डुलती, मधुच्या संगें

तरुवर सारे प्रमत्तहि दिसती ॥ आरक्त० ॥ २ ॥

पद—(विभास धुमाळी.)

मधुगुळण्या टाकिती तरुतळीं, आसमंतीं तेणें

शाल्या पुष्पित ह्या बकुली ॥ ध्रु० ॥

चंपकपुष्पें तशीं मधुयुत, तरुणी कणीं आभरणासम
सुंदर ही शोभती ॥ मधु० ॥ १ ॥

पद—(बागेसरी बहार त्रिवट.)

अशोक पादाहतीत होती, नूपुरांची मंजुळ ध्व-
नि ती ॥ ध्रु० ॥ झंकारातें ऐकुनि श्रवणीं, अनु-
कारातें भुंग करीती ॥ अशो० ॥ १ ॥

विदू०—मित्रा! भ्रमरांनीं कैलेलें नूपुरशब्दाचें अनुकरण नव्हे.
तर देवी वासवदत्तेच्या हासीच्या पायांनील पैजणच खरी-
खरी वाजत आहेत.

राजा—मित्रा वसन्तका! तूं खरें नाडलेंस.

(वासवदत्ता, कांचनमाला व सागरिका येतात.)

वासवदत्ता—कांचनमाले ! मला मकरंदोगानाची वाट दाखीव.

कांचनमाला—भाज्ञा, वाईसाहेब ! या वाटेनें असें इकडून यावें.

वास०—(पुढें जाऊन) अग कांचनमाले ! भगवान् कामदेवाची
पूजा ज्यावर मला करावयाची तो तांबडा अशोक अझून
किती तरी दूर आहे वाई.

कांच०—वाईसाहेब ! हा जवळच आहे. आपण नाहीं का पाहिला
अझून? तो तांबडा अशोक दिसतो आहे, तेथेंच वाईसाहेब
पूजा करावयाची.

वास०—चल, निकडे आपण लवकर जाऊं.

कांच०—यावें, या वाटेनें वाईसाहेब!

वास०—हाच तो तांबडा अशोक. येथेंच मला पूजा करावयाची
माझीं उपकरणीं व पूजासाहित्य इकडे आण.

साग०—वाईसाहेब ! हें सर्व सिद्ध आहे.

वास०—(पाहून रागानें) काय तरी सुस्तपाणा चाकरमाणसांचा हा! ही कशाळा बरोबर आणिली? ज्यांच्या दृष्टीस पडूं नये हाणून मी पराकष्टेची जपतें त्यांच्याच समोर आज मेल्यानीं हिला आणलें. (उघडपणें) सागरिके तू ग कशासाठीं इकडे आलीस? आज मदनोत्सवांत सर्व चाकरमाणसें गुंतलीं असतां मैनेला ठाकून इकडे येण्याचें काय प्रयोजन? जालवकर माघारीं व तिलासभाळ. पूजा-साहित्य काचनमालेच्या स्वाधीन कर.

साग०—आज्ञा बाईसाहेब! (काहीं पावले जाऊन) (आप-णाशीं) मैना तर मी सुसंगतेच्या स्वाधीन केली आहे. तेव्हां आतां निजविषयी काळजी नाही. तशा-तून माझा मनोनीही हें कौतुक पहावयाचें आहे. माझ्या पित्याच्या मंदिरांत दर वर्षीं जशीं मदनपूजा करतात तशीच येथें करतात किंवा येथली रीत निराळी आहे हें समजेल. तर आतां त्या झाडा-च्या आड उभी राहून पाहतें. अशून पूजेला अवका-श आहेसा दिसतो. तर पूजासमय होईपर्यंत मीही भगवान् अनंग याची पूजा करावयासाठीं फुलें घेचें

वास०—अग काचनमाले! अशोक वृक्षाखालीं कामदेवाची स्था-पना कर.

कांच०—आज्ञा, बाईसाहेब!

विदू०—पैजणाचा शब्द थांबला: • यावरून राणीसाहेब अशो-कवृक्षाखालीं येऊन पोहोचल्या वाटतें.

राजा—तुझा तर्क बरोबर आहे. पहा कशी देवी दिसते ती.—

पद—(राग जिल्हा धुमाळी.)

कुसुमापरि ही सुकुमारा, धरिते रुशकाटि सुंदरा ॥

पार्श्वस्थित जणु कामाची, काय ही धनुर्यष्टी साची ॥२

तर चल आण पुढें जाऊं (जवळ जाऊन) प्रिये वासवदत्ते!
 वास०—(पाहून) काय ? महाराजांची स्वारी आली! महारा-
 जांचा जयजयकार असो!! हें आसन घातलें आहे. यावर
 प्राणनाथानीं बसवें.

(राजा आसनावर बसतो.)

कांच०—वाईसाहेब ! कुंकुमचंदन व पुष्पे घेऊन कामदेवाची पूजा
 करावी.

वास०—पूजासाहित्य इकडे घेऊन ये.

(कांचनमाळा पूजासाहित्य आणून ठेविते. वासवदत्ता काम-
 देवाची पूजा करते.)

राजा—प्रिये ! या वेळेस तूं कशी दिसतेस ?—

पद—(लावणीच्या चालीवर.)

नुक्तिच न्हाउन आलिस तेणें कांति पडे देहाची ॥

प्रभा फांकते जाशि कुसुंबी शालूच्या पदराची ॥ १ ॥

बसती अशोकाजवळ कराया पूजा पंचशराची ॥

कोमल पल्लव मुक्तलता तूं शोभसिगे कल ताची ॥ २ ॥

कांच०—वाईसाहेब ! कामदेवाची पूजा झाली; आतां आपल्या
 पतीचा पूजासत्कार करावा.

वास०—बरें, आण इकडे, तो हार तुरा आणि केशरी गंध.

कांच०—हें घ्या सर्व वाईसाहेब !

(वासवदत्ता पूजा करते.)

साग०—(आपणाशी) काय तरी मी वेडी ! फुलें वेंचण्या-
 च्या नादांत उशीर झालेला समजला नाही. पूजा आ
 टपली की काय कोण जाणे ? बरें तर, ह्या सिंधुवार
 वृक्षाच्या भाड उभी राहून पहातें. काय ?

पद—(दादरा.)

कामदेव नूतन हा आजि देखिला, मञ्जनकां-
तःपुरांत काम पूजिला ॥ देहधारि कांहि नव्हे
चित्रिं लीहिला ॥ का० ॥ १ ॥

पद—(जोगी दीपचंद)

कुसुमायुधा मी प्रणाम करितें, सुभगा देवो तव
दर्शन तें ॥ ध्रु० ॥ वानूं किती या सौंदर्यतें,
सार्थक वाटे मन्त्रपनांत, पुनः पुन्हा मन धांवचि
घेतें ॥ कुसु० ॥ १ ॥

पण करावचें काय ? कोणी पाहिलें नाहीं तोंच निघून गेलें
पाहिजे. गमती उपयोगी नाही.

कांच०—आर्या वसन्तका ! इकडे ये. बाईसाहेब बाण देतात
तें घे.

विदू०—कोठें आहे तें ? हा मी आलों.

वास०—(वसन्तकाची पूजा करून वायन देणे.) आर्या वसन्त-
का ! हें घे.

विदू०—तुझें कल्याण असो.

(पडद्यांत स्तुतिपाठक गातात.)

पद—(पूर्वी त्रिवट.)

दे प्रभो दर्शन सादर तें ॥ ध्रु० ॥

अस्तगिरीला दिनकर गेला देऊन तेजही तें ॥ १ ॥

सभे मिळाले नृपजन सारे वाट कीं पहाती ते ॥ २ ॥

कमलकांतीहर तव चरणाच्या सेवनीं लालस ते ॥ ३ ॥

शुद्ध बिजेच्या चंद्रापरि तुज पाहूं उत्सुकते ॥ ४ ॥

उदयन दर्शन उदित विधूपरि विशेष त्या गमतें ॥ ५ ॥

साग०—काय ? (मागें पाहून)

पद—(बसन्त त्रिवट.)

तो हा उदय न नयनि देखिला, ज्यासंगें मम
परिणय ठरला ॥ ध्रु० ॥ पराधीनता व्याधी देहा,
कंटाळे मन शरीर रोहा, परि पाहुनियां सुंदर देहा,
देहाचा मनि लोभ ऊठला ॥ तो हा० ॥ १ ॥

राजा—काय सूर्यास्त झाला ? उत्सवामध्ये आमचें मन गुंनल्यामुळें
संध्याकाळ झालेलाहि आम्हांस कळला नाही.

पद—(कल्याण दादरा.)

धवलप्राची सुचवी चंद्र, उदयगिरीवरी येत ॥ ध्रु० ॥
पांडुर मुखपुवतीविरह जेवीं स्पष्ट दर्शवीत ॥ १ ॥

(सर्व निघून चालूं लागतात.)

साग०—काय ? दैवी निघाली वाटतें; मला ह्याकडे पुरतें पहावयास
ही मिळालें नाही.

पद—(जोगी धुमाळी.)

हर हर बल्लभ पाहिन काय, पुनरपि या नयनीं ॥ ध्रु० ॥
देखिल्याविण पाचें मुख, कैसें होईल मजला सूख ॥
जैसा रंभेचा तो रुख, पावे दुःख जल नसतां ॥ हर० ॥ १ ॥
इच्छा होते मनि कीं फार, ह्यासि देखिन वारंवार ॥
वाइट करतें हे मी चार, कैसा विचार करूं आतां ॥ २ ॥

हृत्भाग्याची लणुनी आज, पाहूं न शकें तो नरराज ॥
झाली मजला बहु ही लाज, तारीं मजला देवा तूं ॥ ३ ॥
राजा—प्रिये ?

पद—(मालकंस त्रिवट.)

विधुगर्वहरे वदने तव अरविंदें जित असती ॥ ध्रु० ॥
तेणें गतप्रभ अशीं कशीं पहा प्रिये हीं दिसती ॥ १ ॥
तव दासीच्या मधुरा गीता परिसुनि भ्रमरी विरती ॥ २ ॥
होउनि लाजित कमलमुकुलीं जाउनियां लपती ॥ २ ॥
(सर्व जातात.)

प्रथमोक्तः समाप्तः ।

अंक २ रा.

(रंगाचा करंडा, कमलें आणि फळी हातांत घेऊन)
(कामपिडोत होत्साती सागरिका येते.)

सागरिका—(आपणाशीं)

पद—(मांड दीपचंदी.)

मूढा तूहदया काय लणावें, दुर्लभ तें त्वां कां इच्छावें ॥ ध्रु० ॥
या योगें सुखदाती तीतें, मुकशी वरिशी संतापातें,
किती निष्ठुर तुज काय लणावें ॥ मूढा० ॥ १ ॥

तदया, असें वेढें होऊं नकोस. अरे! तसल्या त्या दुर्लभ जना-
वर प्रेम ठेवून त्यांत तुला सुख काय व्हावयाचें आहे? आा वेजे-
ण्यामुळे तुला जन्माचें दुःख मान होईल.

पद—(कलिंगडा दादरा)

वाढलेंस ज्यासंगें त्याजिशी काय त्याशीं ॥ ध्रु० ॥
क्षणिक परिचयास भुलुनि भोव पावशी ॥ १ ॥
भीरु काय ह्मणशी मला फार बरळशी ॥ २ ॥
हे भगवना कुसुमायुवा!—

पद—(कलिंगडा त्रिवट.)

मदना कां छळिशी, मला तूं ॥ ध्रु० ॥
देव दैत्यही जिकुनि सारे, विजया मेळविशी ॥ मला ॥ १ ॥
वीरांचा तूं नायक जाणुनी, शरण असे तुजशीं ॥ २ ॥
बबला स्त्रीतर शस्त्र धराया, नाहीं लाज कशी ॥ ३ ॥
अथवा तुजला काय ह्मणावं, अनंग तूं असशी ॥ ४ ॥
तुझ्या निमित्तें मरणचि माझ्या, आलें भोगाशीं ॥ ५ ॥

येथें कोणी आलें नाहीं तोंपर्यंत ह्या फळीवर बावडत्या माणसाचें चित्र काढून त्याकडे पोटभर पाहून घेतें. नंतर जें करावयाचें तें करीन. त्याची मूर्ति मनांत बाणूं लागलें ह्मणजे कामसंचार उत्पन्न होऊन माझीं बोटे काणूं लागतात. त्या प्रियकराचें दर्शन होण्यास दुसरा उपाय नाही; यास्तव मला कसें तरी करून त्याचें चित्र काढिलें पाहिजे.

(इतक्यांत सुसंगता येते.)

सुसंगता—खरेंच तें, हेंच कोळीचें वन. येथेंच माझी मखी असेल; बरें, आत जातें ह्मणजे दिसेल. (विस्मयानें पाहून) हा तर मोठ्या प्रीतीच्या भरात अनंकरण लावून कोही लिहीत आहे. मी जवळ आलें तरी इकडे पहात नाहीं. असो; आतां इच्या दृष्टीवैगली अभी राहून पाहतें (हर्षानें मनांत) काय हिनें आपल्या महाराजाचें

चित्र काढलें आहे. शाबास! सागरिके, शाबास !!
ठीकच आहे. राजहंसी कमलाकरास टाकून
दुसऱ्या ठिकाणी कशी वरें रमेल.

साग ०— पद—(भूपकल्याण धुमाली.)

प्रियजन लिहिला खरा परंतु, मलयनांतुनि ख-
ळखळ वहाती अश्रुच्या धारा ॥ जिवलगचित्रा-
कडे न पहावे दुर्भाग्यच्या दै तीऐसें लिहिलें कां
ईश्वरा ॥ १ ॥

(सुसंगतेला पाहून फळी झांकिते.)

कोण सुसंगता ? सखे ! ये पैस घेयें.

सुसं ०—(मनांत) काय ? मला पाहून हिमें फळी झांकिली ! असों ;
झांकीना कां (फळी हिचकून घेते) सखे कोणगे तूं घेयें
हा काढला ?

साग ०—ज्याचा सांप्रत उत्साह चालला आहे तो भगवान् कामदेव.

सुसं ०—केवढें ग हें तुझें चातुर्य ? तूं चित्र काढलें खरें, पण ओकें
दिसतें, तर मीही झाजवळ रनीचें चित्र काढून बाळा
शोभवितें (कलम घेऊन चित्र काढते.)

साग ०—(पाहून रागानें) अग सुसंगते त्वां कशासाठीं येथें माझें
चित्र काढिलेंस ?

सुसं ०—(हंसून) सखे ! उगचि कां गजवर रागावतेस. क्या प्रका-
रचा त्वां कामदेव लिहिला त्या प्रकारची मीही रति
लिहिली. अग वेडे ! भलतीच शंका मनांत आणून चोर-
तेस कां ? खरी गोष्ट असेल ती सांग मी कां तुझी
गोष्ट फोडीन ?

साग ०—(मनात) प्रिय सखीनें ताडलें खरें. कसें करावें आतां ?
(सुसंगतेचा हात धरून डोळ्यांत पाणी आणून) हे

प्रिय सखी! मला मोठी लज्जा वाटते, तर ही गोष्ट कोठे फुटणार नाही असे तू कर.

सुसं०—सखे ! तू लाजुं नकोस ? तुझ्या सारख्या कन्यारत्नाचें मन अशा उत्तम पुरुषावर बसावें हेंच योग्य; तथापि ही गोष्ट कोणासही कळणार नाही अशी मी तजवीज ठेवितें. तू भिऊं नको. पण वाई ही भेधावनी जवळ आहे. ही एकपाठी आहे. हिचें मात्र मला भय वाटतें. कोण जाणे ही आमचें भाषण ऐकून तें कदाचित् कोणापुढें बोलेल ? बाखेरीज दुसरें कोणतेंही भय नाही.

साग०—सखे! आतां तर माझ्या अंगाचा अधिकच दाह होतो आहे. (विरहचिन्हें दाखविने.)

सुसं०—(सागरिकेच्या उरावर हात ठेवून.) सखे! धीर धर, धीर-धर; मी या पुष्करणीतील कमलाचीं पानें आणि देंट घेऊन येतें. (कमलाचीं पानें आणि देंट आणून त्यांवर निजविते.)

साग०—सखे! हीं कमलाचीं पानें आणि देंट काढून टाक; हा व्यर्थ श्रम कशाला पाहिजे ? मी तुला एकच सांगतें.

पद—(भूपकल्याण धुमाली.)

अनुराग केवल दुर्लभ या जनीं, लज्जा देह हां
परकियभजनीं ॥ ध्रु ॥ प्रेमा दुःसह दुःखचि आहे,
जरि ना जाईन मृत्युसदनीं ॥ २ ॥

सुसं०—हे खिख ! सावध हो, सावध हो.

(पडद्यांन शब्द होतो.)

श्लोक.

हा आला अश्वशाला त्यजुनि निसटला
ओढितो शंखलेला, द्वारेंलंघून गेला पळ-

तचि सुटला वाजवी पैजणाला ॥ देतो
भीती स्त्रियांला खरित गति नहा सांपडे
अश्वपांला, ऐसा उन्मत्त झाला कपिनर-
पतिच्या चालला मंदिराला ॥ १ ॥

पद—(धुमाळी.)

नरांत न गणति ज्या लज्जा तें सोडुनि बंद
पळाले ॥ कंचुकिच्या कंचुकांत वामन
पावुनि भीति दडाले ॥ सीमावासी नरानि
अपुल्या नामानुरूप केलें ॥ कुबडे चालूनि
लवूनि भारी जीव राखुनि गेले ॥ १ ॥

सुसं०—(भयानें) सखे ! ऊठ ऊठ लवकर; तो मेला द्याड वानर
इकडेसच येत आहे ! !

साग०—(सावध होऊन) आतां काय करावें बाई ?

सुसं०—चल, भायण ह्या तमालवृक्षाच्या झाडीच्या अंधकारांत
शिरून घास चुकवू. (जाऊन बसतात.)

साग०—सखे ! त्या चित्राची फळी कोठें टाकली ? कदाचित् ती
कोणी पाहील ना ?

सुसं०—अग ! तुला काहींच काळजी नाही. त्या चित्राच्या फळीला
घेऊन काय करतेस ?

पद—(धुमाळी)

काय करीसी फलकाला, तिकडे वानर तो गेत्तू ॥ धु ० ॥
लंपट दधिभाता झाला, जाइल उघडुनि पिंजण्याला ॥ १ ॥
दवडिल कोणिकडे तिजला, यास्तव जपूं सारिकेला ॥
चल चल पाहूं पिंजण्याला, तिकडे वानर तो गेला ॥ २ ॥

साग०—सखे ! खरेंच; भावण तेंच आधीं कंई. (जानात.)

विदू०—(पड्यातून) वहावा ! वहावा !! खूप गम्मत झाली; खूप गम्मत झाली !

साग०—(भाऊन) अग भित्रे ! भिऊं नको. हा महाराजांच्या जवळचा परिहासक वंसनक येव आहे वानर नव्हे हा.
(वमस्तक येतो.)

विदू०—वहावा ! वहावा !! खूप गम्मत झाली खूप गम्मत झाली. शाबास रे श्रीकंडदास ! धार्मिका शाबास !!

सुसं०—द्याकडे पाहून काय करतेस ? अग ! ती मैना दूर गेलीना !
चल आपण तिच्या मार्गे जाऊं.
(दोघी जानात.)

विदू०—शाबासरे ! श्रीकंडदास धार्मिका ! शाबास !! त्यां सांगितलेला मसाला एकवेळ घालनांच नवमज्झिहा लता अशा फुलांनीं भडन गेली आहे कीं, राणीच्या माथी लतेस जणूं हंस-तच आहे. तर आतां हें वर्तमान मी आपल्या प्रिय मित्रास जाऊन सांगतीं (इकडे तिकडे फिरून.) हा माझा प्रिय मित्र त्या अद्भुत समालयाच्या गुणगुणिणीं त्याची खातरी असल्यामुळे फुललेला नवमज्झिहा लता पाहिली नसनांही प्रत्यक्ष पाहिल्याप्रमाणें आनंदयुक्त होस्ताता इकडेसच येत आहे तर मी आतां त्याजवळ जातो. (राजा येतो)

राजा—(हर्षयुक्त) वाहवा ! वाहवा !!

श्लोक—(मांड.)

झाली पुष्पवती दिसे धवल जी तें जांभया जी अती,
आपार्से अपुल्या जणों अघिरल आसनिलें दाविती ॥
ही उद्यानलता दुजी समदना नारीच कीं पाहुनी,
शेवीचें मुख तांबडें कारिन मी कोपा तितें आणुनी ॥ १ ॥

विदू०—(एकाएकी राजाजवळ जाऊन) मित्रमित्राचा जय असो.

मित्रमित्रा! तू मोठा दैवशाली आहेस. श्रीकंठदास धर्मि-
काने सांगितलेला मसाला घानल्याबरोबर मुद्दामी नवम-
दिका लता अशी प्रफुल्लित झाली की, राणीच्या माथरी
लेनेस जणीं ती हसतच आहे.

राजा—मित्रा! ह्यात काय संशय? मणि, मंत्र आणि औषधी ह्यांचा
प्रभाव असाच अवुन आहे. असो; चल आतां, मला त्या
लतेकडे जाण्याची वाट दाखीव. आपण त्या लतेस पाहून
आपले डोळे सायक कसे ये.

विदू०—हँ, ये तर मजबरोबर.

राजा—तुं पुढें चल. (दोघे फिरतात)

विदू०—(घाबरून) मित्रा! चल चल, आपण पळून जाऊ.

राजा—का?

विदू०—अरे! ह्या पुढल्या मकुळीच्या झाडावर कोणी तरी भूत
बसलें आहे.

राजा—हा मूर्खा! स्वस्थपणें चल उगीच; अशा ठिकाणीं कोडें भूतें
रहान बसताना काय?

विदू०—अरे! तें पहा कसे स्पष्ट बोलून आहे! माझें बोलणें तुला
खरें वाटत नसेल; तर तूच स्वतां पुढें होऊन ऐक.

राजा—(पुढें होऊन ऐकून)

पद—(छायानट त्रिवट.)

स्पष्ट पहा कसे बोल उमटती, स्त्रीत्वास्तव हे
मधुर लागती, शरीरयष्टी अल्प ध्वनिती,
सारिका जणुं काय बोलती ॥ १ ॥

विदू०—(निरखून गहून) काय ! खरेंच मैना आहे !

राजा—(हंसून.) तर दुसरें काय !

विदू०—भित्रा ! तूं कितीरे भित्रा ! मैनेलाच भूत मानीत होतासना ?

राजा—हा मूर्खा ! आपला भिक्षेवणा आतां मजवर घालतोस काय ?

विदू०—अरे ! अतें जर आहे तर, तूं माझें निवारण कसं नको.

(रागानें काठी उग्राहून) अग मटव्ये ! तुला ठाऊक असूंदे मी ब्राह्मण खरेंबोललों, तूं येथेंच बैस. दुर्जनाच्या हृदयाप्रमाणें वक्र जो माझा दंड तो ह्मणून मी विक-
लेल्या कंवठाप्रमाणें धा बकुळीवहून तुला खाली पा-
डितों पहा (मारावयास उठलों.)

राजा—मूर्खा ! ती काय सुंदर बोलत आहे, तें ऐक भगोदर ! निच्या
की उगाच राशीस लागलास, (दोघेकान देऊन ऐकतात.)

विदू०—ती असें बोलली की, “ या फळीवर हे सखि ! तूं माझें
चित्र की काढलें ? सखे ! रागेंभरूं नको. जसा त्वां काम-
देव काढला तशी मी राने काढली. ” तर भित्रा ! याचा
कायरे अर्थ ?

राजा—भित्रा ! माझा असा तर्क होती की,

पद—(शिंजोटी धुमाली.)

मानसवल्लभ प्रीतीनें, लिहिला कोण्या तरि स्त्रीनें ॥ १ ॥

तत्सखिट्टिष्टित तो पडला, ह्मणुनि कामदेव लिहिला ॥

पाहुनि ऐसूं मिष केलें, सखीनें रतिचित्रा लिहिलें ॥ २ ॥

विदू०—होय, होय ! तूं ह्मणतोस हा अर्थ जुळतो खरा.

राजा—उगा रहा ; ती आणखी काहां बोलत आहे, तें आपण ऐकूं
(ऐकतात.)

विदू०—हे भित्रा ! ती असें बोलते की, “ हे सखि ! जाणूं नको.

अशा तुजसारख्या कन्यारत्नार्च मन अशाच योग्य
पुरुषावर वसणें योग्य. " मित्रा! मूं आतां आपलें पांडित्य
मिरवूं नको ह्या भाषणांतला अभिप्राय मी सांगतों ऐक-
रतीच्या मिषानें जी स्त्री काढली ती सुंदर व पहाण्याजोगी
असावी.

राजा—असें आहे तर आपण लक्ष देऊन एकू; ही गोष्ट मोठी मौजे.
ची आहे असें वाटतें.

विदू०—मित्रा! आणखी ही काय बोलली तें त्यां ऐकलें काय ? ही
हाणते, हे सखि! ही कमलाचीं पांढें आणि देठ दूर कर,
हानीं काय व्हावयाचें आहे? आणि मूं आपणास श्रम
कां घेनेस?

राजा—केवळ ऐकलें इतकेंच नाही. अभिप्रायही जाणला.

विदू०—हे मित्रा! ही सटवी अजून पुढे कति तें सर्व ऐकून
तुला समजून सांगतों.

राजा—ती ठीक बोलली. (पुनः ऐकतात.)

विदू०—मित्रा! ही सटवी चतुर्वेदी ब्राह्मणासारखी ऋचा कोरे
हाणूं लागली ! ऐक ! !

राजा—मित्रा! मी ऐकिलें नाहीं; माझें चित्त दुसरीकडे गेलें होतें.
सांग सांग, काय बोलली तें.

विदू०—मित्रा! ती असें बोलली कीं, " अनुगम केवळ दुर्लभ
या जनी ॥ लज्जादेह हा नरकिय भजनीं ॥ प्रेमा केवळ
दुःखचि आहे; जरि ना जाइन मृत्यु. सदनीं ॥ २ ॥ "

राजा—आज्ञास! मित्रा! तुझ्या सारख्या ब्राह्मणाचें चर्च ॥ ऋचा
ओळखणारा कोण आहे? मर्खा! ही ऋच ॥ २ ॥ य !

विदू०—ही ऋचा नव्हे, तर हें काय ?

राजा०—अरे! हें पग आहे.

विदू०—कोप ? पय हें. तर ह्या पयाचा काय अर्थ ?

राजा—यौवनात भालेल्या कोण्या तरी स्त्राीने आपल्या मनांत हांचडलेला प्रिय पुरुष न मिळाल्यामुळे जिववार उदार होऊन असें भाषण केलें असावें.

विदू०—(मोठ्यानें हंसून) मित्रा ! अशीं वाकडीं भाषणें कशाला करतोस ? सरळ कां बोलव नाहींस ? कीं मी तिला न मिळाल्यामुळे तिनें जिववार उदार होऊन असें भाषण केलें असावें झणून ? अरे ! कामदेवाची बतावणी तुज्याचून दुसऱ्या कोणार साजगार आहे ? (टाळी मारून हंसतो.)

राजा०—(वर पाहून) मूर्खा ! तू मोठ्यानें हंसलास त्यामुळे ती भिऊन दुसरीकडे उडून गेलीना ? (दांघे पाहतान.)

विदू०—ही पहा, केळीच्या कुंजात ती गेली. आण तिच्या मासून जाऊं या. (जाऊं लागतान.)

राजा—(मनांत)

पद—“आपुले पाहुणे खुशी करावे ” या चालीवर धुमाली)
स्वविषय दुःसह अनंगवाधा पाहुनि निजस-
खीपारशीं ॥ बोले विश्वासें तन्वंगी विरहाच्या
दुःखाशी ॥ १ ॥ ऐकुनि शुक्रशिख मैन्या त्यां-
तें करिती जी पुनरुक्ती ॥ धन्य असती जे
निवळ त्यांच्या श्रवणपथा ती येती ॥ २ ॥

विदू०—(केळीचा कुंज; चला आपण आंत जाऊं; (जातात)
होय, होय, कशास पाहिले आतां ? मंद वायूनें हालणाऱ्या
कांठाच्या पानांची सांठली येथें पडली आहे. अशा
शीतल आणि सुगुळीत शिजलेल्यावर बसून दोन घटिका
विश्रांति घेऊं.

राजा—तुला आवडते तसे कां होईना? (बसवान) “स्वयंपय
दु सह” (हैं वद पुनः दानवो)

विदू०—मित्रा! द्या पिजऱ्याचें दार उघडें आहे, द्यावखन साध
सारिकेचा हा पिंजरा असावा असें वाटतें.

राजा—मित्रा! पूरतेपणीं पहा.

विदू०—आज्ञा! (जाऊन पहातो.) ही चित्राची फळी कोणाची
पडली आहे तेथें? घेऊन पहावी वरें. (हर्षानें) हे
मित्रा! तूं मोठ्या दैवाचा आहेस.

राजा—मित्रा! काय झालें?

विदू०—मित्रा! तुजें चित्र येथें काढलें आहे. मी द्याटलें होतें कां
नाहीं? कीं कामदेवाची बनावणी तुज्यांतून दुसऱ्या को-
णावर साजणार आहे द्याणून? कां माझा नर्क खोटा
आहे?

राजा—(हर्षानें) मित्रा! दे दे, फळी पाहू.

विदू०—हो; देतो तर? ती कन्या हो येथेंच काढली आहे. वाहा-
वारे!! चांगलें बक्षीस घेतल्याशिवाय हा हें कन्याला
दाखावील काय?

राजा—हें घे कडें. (देतो.) मित्रा! पहा ही.

पद—(धुमाळी.)

ललीनें पद्मा कांपविती, पक्षपातही करिती ॥ ध्रु० ॥

मन्मानसांत हंसी तशी, चित्रगत कोण दिसती ॥ १ ॥

कमलासन निर्मुनिपां, पूर्ण मुखेंदु हीचा ॥

स्वासनसंकोचें झाला, दुःखित तो साचा ॥ २ ॥

(मुसंगता व सागरिका येतात.)

सुसं०—आपणाला तर ती सारिका सांपडली नाहींच. तर आतां

छा केळीच्या कुंजांतून ती चित्राची फळी तरी आपण
लौकर घेऊन येऊं चल.

साग ०—सखे! खरेंच; चल तें तरि कष्ट (जातात.)

विदू ०—मित्रा! ही कन्या खाली तोंड केलेली अशी येथें कां
काढली आहे बरें?

सुसं ०—(ऐकून) सखे! येथें वस्तंतक बोलून आहे. घाबरून महा.
राजाची स्वारी येथेंच आहे वाटनें. तर छा केळीच्या
बेटाच्या आड उभ्या राहून पाहूंया. (ऐकतात)

राजा—मित्रा! पहा पहा!! “कमलासन निरुन्निया” (हें पद
पुनः हाणतो.)

सुसं ०—(सखीस मिठी मारून) सखे! तूं मोठी दैवाची आहेस
ग; हा तुझा वल्लभ तुजेंच वर्णन करित आहे.

साग ०—सखे! माझी थडा करून मज अनथेला कां हिणवितेस ?

विदू ०—(राजाला बोटानें बौसून) अरे! ही खाली तोंड केलेली
अशी तेथें कां काढली आहे हाणून मी विचारलों ना ?

राजा—मित्रा! तें सर्व सारिकेनें सांगितलेंच आहे.

सुसं ०—सखे! त्या सारिकेनें आपलें मेषाविश्व प्रगट केलें वाटनें ?

विदू ०—मित्रा! तिला पाहून तुझ्या नेत्रांस आनंद होतो कीं नाहीं!

साग ०—(मनांत) आतां हा काय बोलेल कोण जागे! खरेंच
मी मरण आणि जीवित ह्यामध्ये आहे.

राजा ०—मित्रा! आनंद होतो हाणून काय सांगूं—

श्लोक—(जोगी मांड.)

कष्टें ऊरुयुगां त्यजूनि फिरुनी भारी नितंबस्थलीं,
मध्या पावुनियां वलित्रययुता निष्कंपता पावली ॥

तान्हेली मम दृष्टिही हळुहळू वेधोनि तुंगस्तना ॥
वारंवार विलोकिते शुचिजलस्त्रावी अशा लोचना ॥ १ ॥

पद—(शिंशोटी त्रिवट.)

चित्रागत पाहुनि ललना, मन माझे राहिना ॥ ध्रु० ॥
पाहुनिचा विधिरचना, चालेना कल्पना ॥
विधि हीनचि तो आहे, जो हिजला भोगिना ॥
नयनांधचि तो आहे, जो हिजला पाहिना ॥ १ ॥

साग०—(मनांत.)

पद—(मांड दीपचंदी.)

अधिर तूं होऊं नकोरे तूदया, निष्काळजी हो
हेतु वराया ॥ ध्रु० ॥ जेजे मनोरथ करिती चिंति-
सी, सुपथा जातिल जाति न वायां ॥ १ ॥

सुसं०—सखे! ऐकलें का?

साग०—तूच ऐक, तुझ्या चित्र काढण्याच्या चातुर्याचें वर्णन
चाललें आहे तें.

विदू०—(चित्राकडे पाहून) मित्रा ! अशा लावण्यावती स्त्रियाही
ज्याच्या तसबिरिकडे पाहून संतोष मानितात असल्या ह्या
स्वतांच्या तसबिरिकडे पहा.

राजा—(निरखून) मित्रा ! हिणें मग चित्र काढलें, यावरून मी
आपणास खराच धन्य मानतीं.

पद—(इसतनधनकी, या चालीवर.)

चित्रीं लिहितां तीचे पडले, बाष्पबिंदु हे डाग उमटले ॥ ध्रु० ॥

स्पर्शसुखानें शरिरां उठले, धर्मकणचि ते जनन पावले ॥ १ ॥

साग०—“ अधिर तूं होऊं नकोरे तूदया ” (हें पद पुनः झगते)

सुसं०—सवे ! महाराजांस जिच्या योगानें इतका संतोष होणे
ती तूं मोठी धन्य आणि वर्णनीय आहेस.

विदू०—(दुसरेकडे पाहून) मित्रा ! हें दुसरें पहा; कमलिनीचीं
भोळीं पानें आणि मृगालें रचून केलेलें हें हंज्रण तिची-
च कामपीडा दाखवीत आहे.

राजा—मित्रा ! तूं चांगलें ताडलेस; तुझी कल्पना खरी आहे.

पद—(धुमाळी.)

(पशुगंधानो कळवा सखर रागवाप्राप्ति, या चालीवर.)

पीनस्तन जघनाच्या संगे जें सुकलें दोंभागीं ॥

जें तनु मध्यस्पर्शाभावं हिरवें मधल्या जागीं ॥

झालें अस्ताव्यस्त भुजलताचलनानें जें फार ॥

हें नलिनीदलशयन तपेचा दावीताप अपार ॥ १ ॥

दिंडी.

उरावरचें म्लान हें पद्मपत्र ॥

सुचवि कामें संतप्त तिचें गात्र ॥

उमटलेलें वर्तूळ चिन्ह पाहें ॥

दावि तीच्या विस्तार कुर्चाचा हे ॥ १ ॥

विदू०—(मृगाल हातांत घेऊन) मित्रा ! हा दुसरा तिच्या पीन
स्तनाच्या दाहानें सुकलेला कोमळ मृगालांचा हार
पडला आहे पहा हा.

राजा—(तो हार घेऊन उराशीं धरतो) अरे, वेड्या जडप्रकृते हारा,—

पद—(मांड धुमाळी.)

प्राप्त न झाला कुचकुंभांच्या मध्ये तपेचा थारा ॥

शोक कशाला पावशि इतका वेड्या मृगाला हारा ॥ शु० ॥

जैयें मिलेना भति सूक्ष्म हिं जो कोमल तंतु तयाला,
तेथें तुजला स्थल न सांपडे किंचितही रहायाला ॥ १ ॥

सुसं०—हा तर अतिशय प्रेमानें वेडा होऊन असंगत बोलूं लागला!
तर आतां ह्या उपर उपेक्षा करणें नीट नाही. (उघड)
सखे ! सागरिके व्याकरितां तू आलीस तो येथेंच आहे.
साग०—कोणाकरितां मी येथें आलों ? चावट नाही तर.

पद—(नको नको स्त्रीसंग, या चालीवर)

चित्र फलक घेऊनि ये उशिर काय हा ॥ ध्रु० ॥

परिहासा समय नव्हे योग्य जाण हा ॥ १ ॥

सुसं०—(हंसून) अग ! भलतेंच काय मनांत आणतेस; चित्र-
फलकाकरितां नाही का तू येथें आलीस ? तो घेऊं
झणजे झालें.

साग०—(रागानें) बोलून साजरें करण्यास तुला चांगलें येतें;
पण मला बाई असला चावटपणा सोसत नाही. मी
आपली येथून जातें झणजे झालें. (जाऊं लागते.)

सुसं०—किती तरि मेळा राग हा ! सखे ! मीच या केलीच्या
कुंजात जाऊन चित्रफलक घेऊन येतें; तोंपर्यंत येथें तरी
उभी राहशील कीं नाही?

साग०—वरें रहातें; जा, लवकर ये हो!

सुसं०—ही पहा आलों (हंसून) माझें तेंच काय आहे ? (केळी-
च्या कुंजांत गेल्यासारखें करते.)

विदू०—(सुसंगतला पाहून गडबडीनें !) अरे मित्रा ! झाक झाक
ती तसबीर केळीच्या पानानें; ही राणीची दासी सुसंगत
इकडेसच येत आहे.

राजा—(पदरानें तसबीर झाकतो.)

सुसं०—(जखळ जाऊन) महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा—सुसंगते ! ये बैस येथें ; (बसते) मी येथें आहे हें तुला कसें
ग कळलें !

सुसं०—केवळ महाराज येथें आहेत इतकेंच कळलें असें नाहीं.
तसवीर व तिची सगळी गोष्ट मला कळली आहे, तर
हें सर्व वर्तमान आतां राणसाहेबांस जाऊन सांगितें.
(जावयास लागतें)

विठ्ठ०—(भिऊन एकीकडे जाऊन राजास) मित्रा ! इतक्याही
गोष्टी घडली; ही बटकीची मोठी चावट आहे. तर झिला
काहीं तरी देऊन हिचें तोंड बंद कर.

राजा—ठीक बोललास तूं, (तिस कडे व चौकडा देतो.) सुसंगते !
हें उगीच विनोदाचें भाषण, खात काहीं खरें नाहीं. भल-
तेंच सांगून देवीस दुखवूं नकोस.

सुसं०—आण मजवर प्रसन्न झालां इतकेंच पुरे. हीं भूषणें मला
कशास पाहिजेत ? मी उगीच विनोद केला. महाराजांनीं
मनांत किमपिही शंका आणू नये. माझी इतकीच विनंती आहे
कीं, ह्या चित्रफलकावर त्या माझे चित्र का काढलें ? असें
झणून जी माझी प्रियसखी सागरिका मजवर रागावून उभी
आहे तिचें समाधान आणण जाऊन करावें. एवढी देणगी
मला दिली झणजे मी खुष आहे.

राजा—(गळबडीनें) कोठें कोठें आहे ती दाखीव मला.

विठ्ठ०—मित्रा ! ती चित्रफलक आण इकडे मी घेतों. पुनः याचें
कारण कदाचित् पडेल.

सुसं०—इकडून असें याचें महाराजांनीं, (सर्वे पुढें घेतात.)

साग०—(राजाकडे पाहून)

पद—(ज्याचा हरि विकला, या चालीवर.)

मन घाबरलें घाबरलें, हर्षयुक्तही झालें ॥ ध्रु० ॥

पाहुनियां सुंदररूपा, भूषीं जडलीगे अनुकंपा ॥

काय करूं मन घाबरलें, पुढती पाउल ना हाले ॥ १ ॥

विदू०—(सागरिकेस पाहून) वाहावा! वाहावा! काय लावण्य
हैं! असें कन्यागर्तन ह्या मनुष्यलोकीं दृष्टीस पडावयाचें
नाहीं. ह्यावरून मला वाटतें कीं, ब्रह्मदेव देखील हिला
निर्माण करून हिजकडे पाहून खचिन विस्मय पावला
असेल.

राजा—भिन्ना! माझ्या मनात असेंच येतें.

श्लोक (कानडा.)

ही भूषंडलरत्नभूत ललना पाहूनि पद्मासनें
केली स्वासनपद्मपत्रतुलना धारी निजे लोचनें ॥

साधू साधु अशा चहूंहि वदनीं शब्दास उच्चारिलें
आणी हालवुनीं शिरें सकलही आश्चर्य कीं दाविलें ॥ २ ॥

साग०—(रागानें) “चित्रफलक घेऊनि ये” हें पुर्वोक्त पद्य
पुनः झणते. वाहावा! असा चित्रफलक आणलास काय?
मोठी शहाणीच आहेस? (जावयान निघते.)

राजा—

साकी.

यद्यपि भामिनी दृष्टी प्रेरिशी अणुण्येल्या कोपानें ॥ ध्रु० ॥

तरि ती स्निग्धचि दितते मळली नाहीं रुक्षपणानें ॥ १ ॥

त्वरा करूं नको इतकी सखये अडखळतां गे तुजला ॥

बघतां गुरु हा नितंबत बहु खेद देतसे मजला ॥ २ ॥

सुसं०—महाराज! ही फार रागीट आहे, तर हिला जवळ घेऊन
हिची समजावणी केली पाहिजे.

राजा—(हर्षानें) सुसंगने ! तूं खरें बोलोस; तसेंच मी करतो.

(सागरिकेचा हात धरून स्वर्गमुख झालें दाखविनी.)

विदू०—मित्रा ! तुला ही नवीच लक्ष्मी निळाळी.

राजा—खरेंच मित्रा.—

पद—(मांड धुमाळी.)

श्रीही हस्तचि पल्लव हीच पारिजात तरुचा,
स्वेदमिषं हें दुर्मिळ पीयूष, द्रवस्त्रव कोटुन होइ
कशाचा ॥ १ ॥

सुसं०—सखे ! तूं अत्यंत निष्ठुर आहेस. महाराज ! स्वतः तुझें इतके
आर्जव करित असतांही तूं अजून राग टाकीत नाहीस ?

साग०—(रागानें) सुसंगते ! अजूनही तुला उगाच राहावत
नाहीना ?

राजा— पद—(पीलू जिल्हा दादरा.)

करिशी कोप सखीवरती काय असे गे ॥ अप-
राधी सांग कशी सांग सखे गे ॥ योग्य नसे तुजला
हें योग्य नसे गे ॥ १ ॥

विदू०—अगे, मुकेल्या ब्राह्मणाप्रमाणें काय रागावतेस ?

सुसं०—बरें तर मी आजपासून मुझ्यावरोंवर बोलणारच नाहीं.

राजा—हे प्रिये ! कोपिष्टे आपल्या सुखदुःखाच्या सोबतिणीवर
असें रागावणें नीट नव्हे.

विदू०—मित्रा ! ही तर बाया खरोखर वासवदत्ता दिसते.

राजा—(शोकित होऊन) सागरिकेचा हात सोडतो)

साग०—सुसंगते ! आतां कसें करावें ?

सुसं०—सखे ! मिळं नको; ह्या वेलीच्या भाड होऊन आपण
निघून जाऊं.

साग०—(मनांत) पद—(भूपकल्याण दादरा.)

प्रबल विधे काय मला भूल पाडिली ॥

अंकागत प्रिय वस्तू दूर लोटिली ॥

प्रियतमास पाहिन कधीं आस राहिली ॥ १ ॥

राजा—(विस्मयानें पाहून) मित्रा! वासवदत्ता क्षणालास ती कोठें आहे!

विदू०—मित्रा! तसें नव्हे रागीट-स्वभावामुळे ही खरोखरी वासव-
दत्ताच दिसते; असें मी वाटलें.

राजा०—हा मूर्खा! काय गोष्ट केली ही?

पद—(जोगी दीपचंदी.)

दैवें सुदती हातीं आली, रक्ताक्षंटा नालिगीवली ॥

रत्नावलिपरि कांता असतां, व्यर्थ तुवां कां घालविली ॥ १ ॥

(वासवदत्ता व कांचनमाला येते.)

वास०—अग कांचनमाले! प्राणनाथानें आपली क्षणविलेली नव-
सत्त्विकालता अजून कितीशी दूर आहे नाई?

कांच०—हा केळीचा कुंज वलाडून गेलों क्षणजे ती दिसेल.

वास०—चल तर, निकडेसच.

कांच०—नाई साहेब! इकडून यावें असें. (पुढें जाणार.)

राजा—मित्रा! त्या वेळेस ती गिया कोठें पहावी बरे?

कांच०—नाई साहेब! ज्यापक्षी महाराज येथें जवळ बोळवांना ऐकूं
येतें, त्यापक्षीं ते आपलीच वाट पहात बसले आहेत,
असें वाटतें; नर आण त्यांकडे जावें.

वास०—महाराजांचा जवजवकार असो.

राजा०—(एकीकडेस वळून विदूषकास) शांक शांक ती चित्रा-
ची फळी (विदूषक खोर्केंत लपवितो.)

वास०—प्राणनाथ ! आलीका तुमच्या नवमल्लिकेला फुलें ?

राजा०—(विस्मयानें) भ्रिये ! आहां पुढें आलों खरे, पण तुला
येण्यास उशीर लागला झणून भाव्ही ती अजून पाहिली
नाहीं. चला आतां आपण दोघें बरोबर जाऊन पाहूं.

वास०—(राजाकडे पाहून) प्राणनाथ ! आपल्या प्रसन्न मुद्रेंवरून
दिसतच आहे की आगल्या नवमल्लिकेला फुलें आलों
हैं आतां तिकडे जाऊन तरि अधिक काय करावयाचें
आहे ?

विदू०—अग ! तूं जर असें द्वाणतेस तर तूं हरलीस. (वर हात
कडून नाचूं लागतो.) (मित्राची फळी पडली हें पाहून
खिन्न होतो.)

राजा—(एकीकडेस वळून वसंतकास खूण करितो.)

विदू०—मित्रा ! तूं रागावूं नको, फळी पडली हें मी समजलों.

कांच०—(इतक्यांत फळी उचलून राणिस) बहिंसाहेब ! हें पहा
ह्या फळीवर काय काढलें आहे तें ?

वास०—(पाहून मनांत) काय हें महाराजांचें मित्र आणि हें
सागरिकेचें (उघडपणें) महाराज ! ह्या फळीवर हें काय
आहे ?

राजा—(खिन्न होऊन) मित्रा ! ही काय द्वाणते पाहिले ?
आतां काय उत्तर देऊ ?

विदू०—मित्रा ! तूं काळजी काढ नको, ह्याचें उत्तर मी देतो. (वास-
वदत्तेस) अग ! आपलें चित्र आणास काढतां येत
नाहीं असें मी सहज बोललों, त्यावरून माझ्या मित्रानें
हें अवघें चातुर्य दाखविलें.

राजा—हा बोलनो हें खरें आहे.

वास०—(कळी दाखवून) महाराज! ही दुसरी जाळ काढली आहे ही कोण ? हें वसन्तकानें आपलें चानुर्य दाखविलें वाटतें ?

राजा—(खर्जाळ होऊन) पद.

कांगे कोपातें धरिशी, शंकित होउनि मनि ऐशी ॥

मानति कल्पुनि चित्र काढिलें, नाही कोणा स्त्रीस रोंखिलें १.

विदू०—खरेच, मी जानव्याची शपथ करतो जर आमी ह्यापूर्वी अशी स्त्री कधी पाहिली असेल तर.

कांच०—(एकीकडे वळून) राणीसाहेब ! असंही कधी कधी अकल्पित सादृश्य येतें. ह्यासाठी आपण रागे मंहु नये.

वास०—हे भोळे ! हा वसन्तक आहे, ह्याचीं खोंचेचीं भाषणें तुला समजत नाहीत. (उबडपणें राजास) महाराज ! हें चित्र पाहून माझे कपाळ दुखू लागलें आहे, माझ्यानें ! येथें बस वन नाही, मी जातें आपणच वसावें पाहिजे तर. (जाऊ लागते.)

राजा०—(निचा पदर धरून) हे प्रिये !—

साकी.

प्रसन्न हो तूं मजवरि ऐसें बोलों म्यां तुजला ॥

कोवचि नसतां तैतें वदणं निरर्थ वाटे मजला ॥ १ ॥

ऐसें नाहीं करणार पुन्हां हें म्यां जरि बोलों ॥

केले होतें मांगें ऐसें नसतें पदरीं ध्यावें ॥ २ ॥

नाहीं दोष मजकडे ऐसें जरि मी हाणेन तूतें ॥

मानशील तूं प्रियसखि माझें भाषण मिथ्या ही तों ॥ ३ ॥

न रुळे मजला ह्या समयीं म्यां काय तुशीं बोलावं ॥
तुजवर माझें प्रेम जाणुनि चित्तीं त्वांचि पहावं ॥ ४ ॥

वास०—(नम्रतेनें पदर ओढून घेत घेत) महाराज ! तुझाला
खोटे वाटू देऊं नका, खरेच माझें मस्तक दुःख लागलें
आहे, ह्यासाठीं मी जातें. (जाते.)

विदू०—मित्रा ! तूं देवाचा. अक्राळच्या वावटळीप्रमाणें ही
वास्तवदत्ता एकदां अनर्थ केल्याचाचून गेली, हें बरें झालें.

राजा—छी, मूर्खी ! ह्यांत संतोष मानितां नये.

विदू०—तर काय रागावून गेली ?

राजा - मित्रा ! कुळीनपणामुळे निनें आला राग दाखविला नाहीं;
पण निच्या मनांत राग आला तो तुझ्या लक्षान आला
नाहीं. पहा !

श्लोक (जोगीया मांड.)

झाल्या वक्र भुक्रुष्टे तरि ती खालवी आननाते,
भेदी हासं वृद्धय बदली नाहीं निष्ठुर मातें ॥
बाष्पे डोळे जरिहि भरले फाडियेलें न त्यांतें,
केव्हा कोप प्रकट तरि ना सोडिलें प्रश्रयांतें ॥ १ ॥

(जावान.—पडदा पडतो)

॥ अंक दुसरा समाप्त ॥

अंक ३ रा.

(मदनावस्थ राजा प्रवेश करतो.)

राजा—

पद—(जोगी धुमाळी.)

सुमुखी पुनरपि पाहिन काय, असेल कोणिकडे ॥ ध्रु० ॥

पूर्वी नसतां कांहीं मनीं, दैवें दाखविली रमणी ॥

पुरती न पाहिली नयनीं, तोंच हिरोनी नेली कीं ॥ १ ॥

लागे छंद तिचा मजला, कोठें पाहूं मी तिजला ॥

तिजविणें जिय माझा सुजला, हा भिजला उर माझा ॥ २ ॥

नाहीं आशेला आधार, त्यावरि मदनाचा बहु मार ॥

पडलें मजवरि दुःख अपार, ह्यांतुनि पार होइन का ॥ ३ ॥

पद—(पिलू जिल्हा धुमाळी.)

मदनाधिकृत संतापातें, सोसुनि राहि उगा त्यातें ॥ ध्रु० ॥

लहदया शांति नसे हो जागें, हेतुस चिंतितिशि कां वाउगें ॥ १ ॥

पद—(बसन्त त्रिवट.)

तीच्या शीतल चंदन हस्ता, दैवें धरिलें म्यां एकांता ॥ ध्रु० ॥

मूढमती मी लहदया तिजशीं, भेडविला ना तेंच त्याशीं ॥ १ ॥

पद—(कालिंगडा दादरा.)

चंचल मन स्वाभाविक, केवल अविचारी ॥ ध्रु० ॥

सर्व शरांनीं अजिंक्य कामें, खिलिलें कैसें मृत्युकामें ॥ १ ॥

हे पुण्यधन्या मदना! काय ही नुकी विपरित करणी ?—

पद—(मालकंस त्रिवट.)

पंचबाण जरि मदनाचे, असंख्य लक्ष्ये मार तयांचे॥ध्रु०॥
विपरिन झालें असंख्य बाणा, योजुनि मारिशि कां या
दीना ॥ दाविशि भय मज पंचतेचें ॥ १ ॥

पद—(कार्लिंगडा दादरा.)

सागरिका सागरिका, ल्हदयरेजिका ॥ ध्रु० ॥ दुःसह
स्थिति मी भोगीं तरिही, तच्चिता मज कां ॥ १ ॥ क्रोध
धरुनि मनीं देवी पाहीं, सोशिल कशि धाका ॥ २ ॥

पद—(मालकंस त्रिवट.)

ठाउक झालें तिजला लणुनी, वदनातें करि खालीं
लाजुनी ॥ ध्रु० ॥ कोठें कांहीं बोलुं तरि तें, मजवि
षयीं ती ऐसं मानीं ॥ १ ॥ सखिजन उगाच हंसनां
दावी, खिन्नत्वानें अपुल्या वदनीं ॥ २ ॥ दुःखी मा-
नस सदा सर्वदा, चित्तीं राहे धाका धरुनी ॥ ३ ॥

तिनें वर्तमान जाणावयास म्यां वसन्तकाम पाविलें असून
तो अशून का येन नाही? त्यानें इनका उशीर कां लावला,
कोण जाणे.

(इनवर्षातृ विदूषक येनो.)

विदू०—(मोठ्या आनंदानें) मला असें वाटतें कीं, कौशांबीच्या
राज्याचे लाभानें माझ्या प्रिय मित्राच्या हृदयाला जि-
तका संतोष झाला नसेल तितका आज ही प्रियवार्ता मज-
कडून ऐकून होईल. तर आतां लवकर जाऊन त्यास हें
आनंदचें वर्तमान सांगितों. (पुढें जाऊन पाहून.) काय? हा
माझा प्रियमित्र इकडेसच दृष्टि लावून बसला आहे. द्यावखून

माझीच वाट पहात बसला आहे असं वाटतं. आणि त्याज-
बळ लवकर जावं (असं ह्मणून राजाजवळ जातो)
(जवळ जाऊन) मित्राचा जयजयकार असो! मित्रा!
तुझ्या मनातील कार्यसिद्धि झाली, तूं गोडा देवाचा
आहेस.

राजा—(हर्ष पावून) मित्रा ! माझी प्रिया सागरिका खुशाल
आहे की ?

विदू०—भातां ती खुशाल आहे, हें तूं स्वतांच लवकर पहाशील.

राजा—(संतोषानें) दृष्टीस पडेल कायरे ?

विदू०—(गर्वानें) हो, हो; कशी नाही पडणार ! बुद्धिबळानें
बृहस्पतीसहि मागें सारणागा, असा मजसारखा तुझा
प्रधान असतां निचें दर्शन होण्यास काय अवघड आहे ?

राजा—खरें आहे, घात काय आश्चर्य ? तूं काय नाही करणार !
तथापि सविस्तर वर्तमान तर सांग, मला ऐकूंदे तुझ्या
तोंडचे अमृताचे शब्द

विदू०—(कानाशी लागून सांगतो) कां कशी आहे कलाना ?

राजा—(आनंद पावून) मित्रा ! हें घे तूं बक्षिस. (हानांतील कडें
काढून देतो.)

विदू०—(हातांन कडें घालून आपणाकडे पाहून) असो ! ब्रा-
ह्मचक्रकशी मोन्याच्या कड्यानें भुजिं झालेला हा हात
घरीं जाऊन बायकोस दाखवून येवों.

राजा—मित्रा ! ती गोष्ट मग सावकाश करता येईल. पण अगोदर
दिवस किती राहिला आहे तें सांग ?

विदू०—(डकडे तिकडे पाहून हर्षानें) पहा पहा, हा भगवान्
सहस्ररश्मि संध्यावधूशी सकेत करून अत्यंत राग-

युक्त होताना अस्तगिरीच्या शिखरावरील वनाकडे
जान आहे.

राजा—(अवलोकन करून हर्षानें) तूं चांगलें पाहिलें, खरोखर
संध्याकाळ होत आला, पहा.—

श्लोक (पूर्वी.)

हा माझा एकचक्र त्रिभुवन अवघें दीर्घमार्गें भ्रमूनी,
कैसा यावा सकाळीं पुनरपि रथ ही थोर चिंता धरोनी ॥
राहोनी अस्तशैलीं स्वकर पसरुनी सूर्य ओढुनि नेतो,
लावाया त्पारथाला कनकमयदुर्जे काय दिक्चक्र नेतो ॥१॥
आणखी पहा, सूर्य कमलिनीचें सांत्वन कसें करित आहे में.

पद—(पूर्वी त्रिवट)

पद्मानने तुज वचन मी देतों, आहेस निश्चित तोंवरी
येतों ॥ ध्रु० ॥ अस्तगिरी मस्तकीं हस्ता, ठेवुनि वाही
पहा या शपथा, प्रत्यापनार्थ रवि हा वहातो ॥ २ ॥

तर ऊठ चल; आपण भियेची वाट पहात माभवीलतामंडपांतच
जाऊन वसूं.

विदू०—कार चांगली गोष्ट आहे. (दोघे जावयास निघताना)

मित्रा! पहा, हा विरल झाडीला दाट करणाग आणि
चिखलानें भरलेल्या वराहाची किंवा महिषाची, कांति
धरणारा असा निबिड अंधकार पूर्वे दिशेला झाकून
पुढें पुढें कसा पसरत चालला आहे तो !

राजा—(पाहून) मित्रा, तूं फार चांगलें पाहिलेंस.

श्लोक—(पूर्वी.)

पूर्वी पूर्वेस झांकी मग इतर दिशा व्यापितो हा क्रमानें,
अशी, झाडे, पुरें ही, मग हळुहळु हा आक्रमी त्याच मानें ॥

पावोनी स्थूलतेला मग, जननपना ह्यष्ट चोरोनि नेतो ॥
ऐसा हा ध्वांतराशी शिवगलसुषुमा आपुल्या अंगि घेतो ॥१॥
तर पुढें होऊन मला मार्ग दाखीव.

विदू०—मित्रा! तूं असा इकडून ये. (पुढें चालतात.) आसमंतात्
भार्गी तमाल वृक्षांची दाटी फार आहे ह्यामुळे हें मकरं-
दोत्रान अंबकाराच्या राक्षसांसारखें दिसत आहे, येथें
मार्ग कसा काढावा?

राजा—(वास घेऊन) मित्रा! पुढें चल, मी मार्ग चांगला जाणला,
कशावरून दणशीत तर पहा.

पद—(बागेसरी बहार त्रिवट.)

चंपक फुलले पुढें विकसल्या सुंदर कोमल केतकी ॥१०॥
नारंगी जुई असती बकुली, एका पुढें एक कीं ॥ १ ॥
विविध जातिचे तरु हे परिमल, भिन्नत्वातें पावुनि केवल ॥
पथ दावाया चिन्हें घडती, पहा पहा यात मामाजी कीं ॥२॥
(असें झणून पुढें चालतात.)

विदू०—मित्रा ! येथें आसमंतात् फुललेल्या बकुलांच्या फुलांचा
घमघमाट सुटला आहे, व भ्रमराचे गुंजारव चालले
आहेत. तसेंच, गार व गुळगुळीत पाच मण्यांची चिरेबंदी
पायांला लागत आहे, ह्याजुवरून हाच माधवीलतामंडप
होय. आता तूं येथें बैस, मी जाऊन वासवदत्तेचा वेष
घेण्या सागरिकेस लवकर घेऊन येनो.

राजा—मित्रा ! तर मग अतां त्वरा कर.

विदू०—मित्रा! तू उभावीत होऊं नको, हा मी आलों पहा (असें
झणून निघून जातो.)

राजा—(आपणाशीं) विदूषक येई पर्यंत मी ह्या पाचेच्या चव

रगावर बसून प्रियेच्या संकेतसमयाची प्रतीक्षा करतो.
(खाली बसून मनन करून) अहो, कामी पुरुषाचा स्व-
स्त्रीच्या समागमाविषयी किती अनादर व नव्या स्त्रीवर किती
तरी ओढा!—

पद—(जिल्हा पीलू दादरा.)

चिर्त्ती संकोचागतव न बघे, मुखाकडे प्रेमानें ॥ ध्रु० ॥
जरि कवळिली तरी न लावी, उर उरा हर्षानें ॥ १ ॥
वारंवार हणें जातें मी, झाला उशीर भारी ॥
आग्रह करुनी बळें बसवितां, आणी नेत्रां वारी ॥ २ ॥
अशा अडचणी असुनिही रमणी, गुप्तस्थलीं जी भेटे ॥
संकेतानें ती पुरुषातें, आति सुखदायक वाटे ॥ ३ ॥

वसंतकाला इतका उशीर कां बरें लागला ? काय, हें वर्तमान
वासवदत्तेला नर समजलें नसेलना. (इतक्यांत वासवदत्ता व कांच-
नमाला येनात.)

वास०—अगे कांचनमाले ! खरेंच कायगे माझा वेष धरून साग-
रिका महाराजांकडे जाणार आहे !

कांच०—मी काय बार्इसाडेव खोटें सांगेन ? आतां वसन्तक चित्र-
शास्त्रिच्या दारांत येऊन बसला ह्याजें त्याजवरून अपली
निम्मे खात्री होईल.

वास०—तर मग आपण निकडेसच जाऊं.

(दोघी पुढें जातात.)

(नंतर डोकीवर वुगखा घेऊन वसंतक येतो.)

विदू०—(कानोसा घेऊन) ज्यापक्षीं चित्रशास्त्रिच्या दारांत पाय
बाजव्यापारखें ऐकू येतें, त्यावरून असा तर्क होतो की
सागरिका आली असावी.

कांच०—वाईसाहेब! नीच ही चित्रशाला. आपण येथेच उभे रहावे;
मी वसंतकाला संकताप्रमाणे खुणावते. (असे द्वाणन
चुटकी वाजविते.)

विदू०—(हर्षाने पाइन जवळ जाऊन किंचित् हंप्तून) अगे सुसं-
गते! त्यां कांचनमालिचा वेष हुबेहुब केला, पण सागरिका
कोठे आहे?

कांच०—(वासवदत्तेकडे बोट करून) ती पहा!

विदू०—(वाहून आश्चर्याने) ही खरोखरीच देवी वासवदत्ता
दिसते.

वास०—(घाबळून एकीकडे वळून) अग कांचनमाले! याने
मला ओळखिले वाटते.

विदू०—अगे सागरिके! अशी इकडे ये.

वास०—(हंसून कांचनमालेकडे पहाते.)

कांच०—राणीसाहेब! का, मी सांगितले तें खरें ना? (बोटाने
वाखवून वसन्तकास) अरे मेल्या भटुरग्या! ह्या बोल-
ण्याची नीट आठवण ठेव.

विदू०—सागरिके! त्वरा कर, चल लवकर; हा भगवान् चंद्रमापूर्व-
दिशेपासून उदयास आला पाहा. (पुढे चालू लागतो)

राजा—(उत्कंठित हाऊन मनात) अहो, प्रियेची भेट होण्याचा
समय आला असतांही माझे मन इतके उनावले का होतें!
छाला थोडाला धोर का निघत नाही?

पद—(इसतान धनकी, या चालीवर.)

तीव्रतर स्मर तापद होतो, स्त्रीसाम्निध्ये पूर्वी नसतो॥४०॥
वर्षाक्रिनु हा जवळी येतां वर्षाकालीं दिन बहु तपतो॥१॥

विदू०—(राजाचे भाषण ऐकून) हे सागरिके! जाक्षा पिप भिन्न

तुझ्या भेटिनिपवीं अन्धत उन्कटित होऊन कांहीं बोलत आहे, तर तू आल्याचें वर्तमान मी त्यास सांगेन.

वास०—(मान डोळयिते.)

विदू०—(राजाजवळ जाऊन) हे मित्रा ! तुझें देा उघडलें, ही सागरिका मी आणिली पहा.

राजा—(आनंद पावून झडकर उठून) कोठें कोठें आहे तीः—

विदू०—अरे, ही पहा—(वासवदत्तेकडे बोट दाखवितो.)

राजा—(जवळ जाऊन) प्रिये सागरिके !

दिंडी.

वदन तूझें हें सीतकिरण पूर्ण, नयन दोन्ही हीं कुवळ-
येचि जाण ॥ रक्त जलजांचें हस्त साम्य घेती, ऊरु
कदलीचा गर्व लया नेती ॥ १ ॥ तुझे बाहू कोमला
मृणालास, लाजवीती मार्दवे निजे खास ॥ अशी शीतल
तू प्रिये सर्व अंगीं, उशिर लावीशी कां भेटिच्या
प्रसंगी ॥ कामतापं तापला देह माझा, निवो पावोनी
सुखस्पर्श तूझा ॥ २ ॥

वास०—(डोळ्यांस पाणी आणून तोंड फिरवून) अग कांचन-
माले ! ह्या वेळेसू हा रानां असें बोलत आहे. आतां
मला ओळखल्यावर कोणत्या प्रकारें बोलिलें तें तूच
ऐकशील. काय मे बई ! पुरुषाच्या जिभेला हाड नाही.

कांच०—बाईसाहेब ! असेंच आहे. साहसी पुरुषास दुष्कर
काय आहे.

विदू०—अगे सागरिके ! तूं स्वस्थचित्त होऊन माझे प्रिय मित्रा-
बरोबर बोल. आजपर्यंत सर्वकाळ रागात असणाऱ्या-

त्या देवी वासवदत्तेच्या दुर्धनानीं यावे कान अगदी
जासून गेलें आहेत. त्यास तूं आल्या मधुर भाषणांनी
आनंदयुक्त कर.

वास०—(रोषानें एकीकडे वळून विदूषकाकडे बोट वळवून)
काय रे कांचनमाळे ! मी कडू बोलणारी आहे झाले,
आणि हा मेला वर्साक गोड बोलणारा !

कांच०—(एकीकडे वळून विदूषकाकडे बोट हालवून) गेल्या
लुब्ध्या ! ह्या बोलण्याची नीट अ ठवण ठेव.

विदू०—(वर पाहून) मित्रा ! पहा पहा, हा रागावलेल्या कामि-
नीच्या गालाप्रमाणें ताम्रवर्ण व सर्व दिशा प्रकाशित करीत
होत्सता भगवान् भृगलाच्छन चंद्रमा उदयास येत आहे

राजा—(चंद्राकडे पाहून ससृष्ट होत्सता) प्रिये, पहा पहा.

पद—(मालकंस त्रिवट.)

तव वदनानें कांति हिरोनी, सकल घेतली राग
धरोनी ॥ ध्रु० ॥ गिरिवारि राहुनी उभा विधु जणुं
करि शोकानें कर वरि धरोनी ॥ १ ॥

(आगली) हे प्रिये ! उदयास पाणान्या ह्या चंद्रानें आलें
केवळ जडत्व दाखविलें नाहीं बरें; कां ह्याणशील तर—

पद—(दादरां.)

काय पद्माची हरित नाहीं कांती, काय नेत्रांला देत
नाहीं शांती ॥ वृद्धि नाहीं कीं मकरकेतनाची, दर्श-
नंचि केवलें करित साची ॥ १ ॥ एक असतां तव
वदन हें जनाला, चंद्र दुतरा हा उगवतो कशाला ॥

सुनेचा तो गर्व जरी मनों वाहे, तुझ्या अधरोष्ठीं तीहि
वसत आहे ॥ २ ॥

वास०—(गंगानें तोंडावरचं बुगळा एकीकडे कळन) प्राणनाथ !
मी खरोखरीच सागरिका आहे नाहीं बरें ? मनांत साग-
रिका आहे क्षणून जिकडे तिकडे तुझाला तीच दिसने.

राजा—(वासवदत्तेन पाहून खजील होऊन मनांत) हाय हाय !
काय गोष्ट झाली ही ! कोण, वासवदत्ता ! (उघड) मित्रा
वसन्तका ! हें कायरे ?

वास०—महाराज ! मला प्रिया कशास क्षणता, आणि क्षमा कशास
मागत ! जी आपली प्रिया झाली आहे तिची क्षमा मा-
गावी ? मी प्रियाती नव्हे आणि क्षमा करण्याचा आव-
कारही मजकडे राहिला नाही.

विदू०—(मनांत) आतां येथें काय करावें ? असो; आतां असें बो-
लतों (उघडपणें) बाईसाहेब ! आपण थोर आहां,
ह्यासाठीं एकवेळ माझ्या मित्राचा अपराध क्षमा करावा.

वास०—श्रेष्ठा वसंतका ! ह्याचा कसला अपराध ? त्यांची आणि
त्यांच्या प्रियकरणीची पहिली भेट व्हावयाची, त्यांत तस-
ल्या अपूर्व सुखास मी विभ्रं केलें, ह्यामुळें मीच त्यांची
अपराधी आहे, त्याची मजवर क्षमा करावी.

राजा—मला त्वां अपराधांत धारिलें आहे, तेव्हां बोलावास तोंड
उरलें नाहीं; नथापि माझी तुलाही हीच विज्ञापना आहे की,

पद—(मांड धुमाळी.)

लाक्षारसकृत तव चरणींचा रक्तवर्ण काढाया,
प्राणेश्वरि मी समर्थ आहे तुझिया पङ्क्ति पायां ॥

परी वदनीं जो रोषें आला आहे कसें तयातें,
दूर करावें हे मज न सुचे जरी करिशी न दयेतें ॥१॥

(असें झणून तिच्या पायां पडतो.)

वास०—(हातानें त्याचें निवारण करून) उठावें उठावें, ह्या वेळेस
मीच निर्लज्ज आहे कीं महाराजाचें असें हृदय जाणून
गुन कोप करितें, तर महाराजांनीं येथें स्वरथ बसावें, मी
जातें (जाण्यास निघते.)

कांत०—आईसाहेब ! महाराजावर कृपा करावी; महाराजांनीं तुम-
चा चरणावर मस्तक ठेविलें असतां जर आपण त्याचा
त्याग करून जाल तर खचीत आपणां पुढें पश्चात्ताप
होईल.

वास०—हो एकीकडे मूर्खें, तुझा काय समजतें ? येथें रागाचें
किंवा पश्चात्तापाचें काय कारण उरलें आहे ? आतां चल
मुकाट्यातें. (निघून जाते)

राजा—त्रिये ! प्रसन्न हो, क्षमा कर.

विदू०—हे नित्रा ! ऊठ ऊठ, ती देवी वामवदन्ता गेली निघून.
आता येथें व्यर्थ अरण्यरोदन कशासाठीं करतोस ?

राजा—(मुख वर उचलून पाहून) काय ? देवी मजवर प्रसाद
केल्यावाचून गेली ?

विदू०—असें कां बाबा झणतोस ? आली तिच्या हातून माग न
खातां सुटलों, हा काय लहान प्रसाद समजावयाचा ?

राजा—चल मूर्ख ! अशी माझी थट्टा करतोस काय ? तुझ्यामुळे
मला हा सगळा अनर्थ प्राप्त झाला.

पद—(लावणीच्या चालीवर.)

मानलालनादिकें जोडिलें त्रियेच्या प्रेमातें ॥

कयीं दुखविलें नाहीं विप्रियकरुनी तिच्या चित्तातें ॥ १

मानवती ती पाहुनी आजी माझें अयोग्य कृत्य ॥

न साहुनियां अपमानातें प्राणा सोडिल सत्य ॥ २ ॥

बहुदिवसांचें दृढ प्रेम जें अकस्मात तुटतां तें ॥

असह्य दुःखा करुनि जिवाच्या नाशा कारण होतें ॥ ३ ॥

विदू०—देवी वासवदत्ता फार रागावली आहे, आतां काय करील कोणजणें ? सागरिका तरी जिवंत राहते कीं नाही याचा मला संशय वाटतो.

राजा—(दुःखाचा उसासा टाकून) मित्रा ! मलाही तोच धोर लागला आहे.

(इनक्यांत वासवदत्तेचा वेष धरून सागरिका येते.)

साग०—(भयानें) देवी वासवदत्तेचा वेष घेऊन संगीतशा-
ळेपासून बाहेर निघालें असतां मला कोणी पाहिलें नाही
बरें झालें, पण आतां काय करवें (डोळ्यांस पाण्यां भाणून
चिंताकांत होणे)

विदू०—मित्रा ! अगदीं गुंग झाल्यासारखा उगीच कां बसलां ?
आ प्रसंगीं कांही तजवीज कर.

राजा—मित्रा ! मी नीच योजना करीत आहे.

साग०—(विचार करून) ह्या वेळेस हें योग्य आहे की, आपणच
आपणास गळफांस लावून घेऊन मरारें. मी मित्रा वेष
घेऊन राजास एकांनीं येऊन भेटण्याकरितां आलों हें
वर्तमान देवी वासवदत्तेस समजल्यावर ती माझी व
सखी सुसंगता हिची अप्रतिष्ठा करील ती सोसावी हें
नीट नाही, तर आतां मी अशोक वृक्षाखालीं जाऊन
मनांतिल गोष्ट करतें. (निकडे जाते.)

राजा—मित्रा ! देवीला प्रसन्न केलें पाहिजे, दुसरा उपाय दिसन नाहीं. तर भावा चळ तिकडेसच जाऊं. (दोघे जावयास निघतात.)

विदू०—(काहीं ऐकिलेंसें करून) उभा राहा उभा राहा, कोणी आल्याची चाऊळ ऐकूं घेतें; मला वाटतें देवीला पक्षात्ताप होऊन ती माघारी भाली असावी.

राजा—मित्रा ! ती देवी उदार स्वभावाची आहे, झगून कदाचित् तसेंही घडेल, तर लौकर जाऊन पहा.

विदू०—बरें पहातों. (पुढें जातो)

साग०— पद—(अंजनी गीत.)

माधविलता हातीं घेउनी, भशोकवृक्षा फांस लावूनी ॥

प्राणा दवडूं या देहांतूनी, इच्छितसें मी ॥ १ ॥

हे तात हे देवा धांवा, अनाथेचा हेतू पुरवा ॥

अंतर्काळिचा प्रणाम द्यावा, इच्छितसें मी ॥ २ ॥

(असें झगून तो फांस गळ्यांत घालिते.)

विदू०—(निळा पाहून) कोण ही ! देवी वासवदत्ता ? (घावऱ्या घावऱ्या मोठ्यानें राजास हाका माळून) अरे मित्रा ! धाव धाव लवकर; ही देवी वासवदत्ता गळफांस लावून प्राण देत आहे. चळ चळ लवकर.

राजा—(घावऱ्या घावऱ्या जवळ येऊन) मित्रा ! कोठें आहे, कोठें आहे !

विदू०—ही पहा, ही पहा !

राजा—(निच्या गळ्यांतला फांस काढून मोठ्या ममतेनें) अगे वेढे साहत करणारे ! हें काय भलेंच करतेंस !

(मैरवी त्रिवट.)

तव कंठी पाशातें, पाहुनि कंठांत येति मत्प्राण ।
करिशिल साहस ऐसैं, जरि तरि माझी असे तुला आण ॥ १ ॥

साग०— पद—(उद्धवाशांत वन या चालीवर.)

पाहुनियां सुंदर वदना, इच्छितसें इह सुखसदना ॥
दर्शनें मी कृतार्थ झाल्यें, सोडितेंचि प्रेया प्राणा ॥ १ ॥

राजा०—(हर्ष पावून) कोण माझी प्रिया सागरिका ? हे सागरिके !
(असें झणून निच्या गळ्यातील कांस ओढून घेऊन)

साग०— पद—(कलिंगडा.)

प्राणवितावा तूं मजला, सोडसोड या दासीला ॥ ध्रु० ॥
पराधीनीच जन हा केवळ, सजला मरणांला ॥ १ ॥
मरणसंधि हा अपूर्व आहे, ना ये कधिं हाताला ॥ २ ॥

राजा—

पद.

नको नको हें साहस ऐसैं कळू नको बगडे ॥
सोड सोड हा पाश गळ्याचा सत्वर ये इकडे ॥ ध्रु० ॥
कागे ऐसैं साहस करिशी सांग सखे मातें ॥
पडलें आहे असें कोणतें दुःख तुझ्या वरतें ॥ १ ॥
जिला पहाया फारचि झाली उत्कंठा मजला ॥
पाश गळ्यामधें घेशी पाहूं काय अशा तुजला ॥ २ ॥
प्राणबलभे मम प्राण हे पाहताती जाया ॥
बाहुपाश तरि कंठी घालीं तयांशि रोधाया ॥ ३ ॥

(असें झगून निचा बाहू ओढून गळ्यात घालून) सखे ही
अन्धावचून वृष्टि झाल्यासारखे झाले !!!

विदू०—मित्रा ! असें खरे; जर अकाळची वावटळ होऊन देवीये-
णाऱ नाहीं तर.

(इतक्यात वासवदत्ता व कांचनमाला ह्या येतात.)

वास०—अग कांचनमाले ! महाराज माझे पायां पडले असतां
त्यांचा अग्वेह करून त्या येळीं आले खरी; पण आतां
त्या गोष्टीची बाई मला फार खरखर लागली आहे.
मी खरोखर निद्रुपणा केला, तर आपण स्वताच जा-
ऊन महाराजाचें सांत्वत करू.

कांच०—देवीतांचून असें भाषण कोण करणार आहे ? महाराज
अयोग्य रितीनें वागले तर वागोन, त्यांचा धर्म त्यांच्या
कडेस; पण बाईसाहेब ! आपण सज्जनपणानें वागत;
हें आपणास भूषणच आहे. चलां निघे. (दोघी पुढे
जातात.)

राजा—(सागरिकेस) हे सुंदारि ! आमचे मनोरथ अद्यापि निष्फल
करितेसना ?

कांच०—बाईसाहेब ! महाराज येथें जवळच बोलत आहेत. त्यावरून
असें वाटते, तुमची समजावणी करण्यासाठीं ते येत
आहेत. तर आपण तिकडेसच चलां.

वास०—(हर्ष पावून) तर महाराजाचें दृष्टीत न पडतां पाठीं-
मागून जाऊन गळ्यास मिठी मारून त्यांस प्रसन्न करितें.

विदू०—अग सागरिके ! आतां निर्भय होऊन स्वस्थपणें माझा
प्रिय भित्ताशीं सुखानें तरी वनि गोष्टी बोल.

वास०—(कोविष्ट होऊन) अग कांचनमाले ! सांगिकाही येथेंच
उभी आहे; तर ह्याचें काय भाषण होतें आहे, तें ऐकून
मग मी जवळ जाईन (असें झगून तेथेंच उभी राहते.)

साग०— पद—(भैरवी त्रिवट.)

लटिका दाविशी प्रेमा, खसरा गुणधामा ॥ ध्रु० ॥
 प्राणाहुनि प्रिय देवी तिजशीं, कपट करुनि कां
 दुखविशी, सोडुनि दे हट निकामा ॥ १ ॥

राजा—अगे! तूं खोटें बोलतेस पहा.

श्लोक—(भैरवी.)

कंपा म्यां दावियेलें बघुनि उर तिचें कांपतां रोदनानें,
 मोना आलंबितां ती मधुर वचन मी बोललों आर्जवानें ॥
 रोषें देखोनि वक्रा धुकुटि परि तिच्या लागलों नम्र भावें,
 हा तो लौकीक सारा वरिल परि खरी प्रीत ती तूज गावे ॥ १ ॥

वास०—(जवळ जाऊन रोषानें) महाराज ! फार योग्य
 भाषण केलें.

राजा—(तिला पाहून खजीळ होऊन) देवि ! निष्कारण दोष
 ठेवणें तुला योग्य नाही; तुझासारखा वेष पाहून तूच
 अहिंस असें समजून मी येथें आलों; तर आतां क्षमा कर
 (असें झणून पायीवर पडतो.)

वास०—(रोषयुक्त होऊन) महाराज ! उठा उठा आतां, वरील
 लौकीकाच्या त्रासात आपण कशास पडतां उगीच ?

राजा—(मनांत) काय? हेंही देवीनें ऐकिलें; तर आतां कोण-
 त्याही प्रकारें देवीचा प्रसाद करून घेण्याच्या उपायाची
 आशा उरली नाही. (तोंड खाली घालून बसतो.)

विदू०—हे देवी! मी खरें सांगतां, तूं आपणास फांस लावून प्राण
 देतेस असें तुझा वेषावरून मला वाटलें ह्यामुळें मी प्रिय
 मित्रास येथें आणिलें. हें माझें बोलणें खरें न वाटलें तर

संगीत रत्नावली नाटक.

५३

हा प्रत्यक्ष वेळीचा फास पहा (असें द्वाणून तिला फास दाखवितो.)

वास०—अगे काचनमाळे! द्याच वेळानें द्या त्रासणाला आवळून द्याला आणि द्या द्याड पोरनीला पुढें घालून घेऊन चल.

कांच०—आज्ञा वाईसाहेब. (असें द्वाणून वसंतकाच्या गळ्यांत फास घालिते आणि त्याला ताडण करून द्याणते)
मेळ्या चोंबड्या? आतां आपल्या दाडगेपणाचें फळ भोग.
देवीच्या दुर्वचचनींनीं महाराजाचे कान कितळे द्वाणून तुंच द्याणत होतास ना! आतां आठवतें काय तें बोलणें?
सागरिके! तूंहि पुढे हो.

साग०— पद—(भैरवी.)

हृतभाग्या मी पापिणी दुर्धर ॥
पुनरपि कथिं मी पाहिन प्रियकर ॥ ध्रु० ॥
विपरित दैवाची ही करणी ॥ अडचाणि
किति द्या माझ्या मरणीं, ॥ १ ॥

विदू०—(लिज्ज होऊन) हे मित्रा! देवी तर मला बांधून घेऊन चालली! मी अनाथ होऊन दुखात पडलों आहे, माझे स्मरण ठेव. (असें बोलून राजाकडे पहातो.)

वास०—(सर्वांस घेऊन निघून जाते.)

राजा—(खेद पावून) काय संकट हें ?

श्लोक (भैरवी.)

स्नेहें त्यागुनि रुष्ट होउनि मनीं बोलि तया देविची,
किंवा सागरिका असेल छळिली रोषें तिनें जी तिची ॥
नेला बांधुनियां वसन्तक हि तो येथून माझा गडी,
कोणाची करूं काळजी मज अतां नार्ही सुखाची घडी ॥ १ ॥

(असें द्वाणून निघून जातो.)

॥ तिसरा अंक समाप्त ॥

अंक ४ था.

(आसनावर बसलेला राजा येतो.)

राजा-(विचार करून)

दिंडया.

आणा वाहील्या गोड बोलिलेलं ॥ चित्तवृत्ती पाहूनि
वर्तिलेलं ॥ प्लान बदलं दैन्यही दाखविलं ॥ तिच्या
चरणावर शीर ठेविलं ॥ १ ॥ सख्यांनीं ही विन-
वणी बहुत केली ॥ परी तीची समजूत नाहिं
झाली ॥ रडुनि तीनं निजकोय घालवीला ॥
अश्रुस टिलें जणुं धुवुनि टाकिलेला ॥ २ ॥

(उक्कटित होऊन आसोथ्यास टाकून) ध्या वेळेस देवी वासव-
दत्ता तर प्रसन्न झाली, आतां केवळ सागरिकेची काळजी राहिली
आहे ! काय हो ?

पद-(क्षिजोटी विवट.)

अंभोजासम सकुमारा दिसतेही पद्मिनी ॥ ध्रु० ॥
कंठीं घालुनि करपाखा आलिंगितां भामिनी ॥ १ ॥
पाडिलीं हीं छिद्रं कामें बाणातें मारुनी ॥
त्यावाटे जणुं तटदयी बैसली जाऊनी ॥ २ ॥

(चिंतन करून) मला क्षणभर कर्मणूक करण्यास भिन्नवसन्तक
होता तोही देवीनें बांधून नेला; तर आतां मी कोणातुडें बसून
रडों ? (उसापे सोडतो, इतक्यांत वसन्तक येती.)

विदू०—(इकडे तिकडे फिरून पाहून आश्चर्याने) हा माझा प्रिय मित्र निरंतर उल्कांठनें कूश जरि झाडा आहे तरी याची शरीरकांति सुंदर दिसते. जसा काय द्वितीयेचा चंद्र तसा हा शोभतो; तर आतां मी जवळ जातो. (जवळ जाऊन) मित्रा! तुझे कल्याण असो; फार दैवाची गोष्ट झाली कीं देवीच्या हातांत सांगडलों अमना पुनः तुला या डोळ्यांनीं पाहिलें.

राजा—कोण? वसन्तक? मित्रा! आलास काय? मला भेट ये एकदां.

विदू०—(आलंगन देतो.) मित्रा! देवी वासवदत्ता हिनें आज मजवर मोठा प्रसाद केला.

राजा—मित्रा! तुझ्या पोवासावरूनच समजलों की, देवीचा प्रसाद तुजवर झाला; पण सांग आतां, सागरिकेची स्थिति काय आहे ती?

विदू०—(खिन्न होऊन खाली तोंड घालतो.)

राजा—मित्रा! कां सांगत नाहीस?

विदू०—मित्रा! ती वाईट बातमी माझ्यानें सांगवत नाही.

राजा—मित्रा! वाईट बातमी ती काय? खरोखर निमें जीव दिला? हा प्रिये सागरिके! (सूडान्त होतो.)

विदू०—मित्रा! सावध हो, सावध हो.

राजा—(सावध होऊन डोळ्यांत पाणी आणून)

सावया—(मांड)

मत्प्राणानों मज मूर्खाला टाकुनि शीघ्र निघावे ॥ ध्रु० ॥

आतां तुझी सावध होऊनि माझे वचन करावे ॥ १ ॥

धांवा शीघ्र उशीर जरि तरि मग तुझी फसाल ॥

जातां दूर पहा कमलाक्षी उघीच रडत बसाल ॥ २ ॥

विदू०—मित्रा! वेड्यासारखें भलें न काय मनांन आणतोस? देवा
वासवदेवेन त्या सागरिकेस उज्जनीस पाठविलें असें-
मी ऐकिलें; त्यावरून वाईट बातमी असें बोललों.

राजा—काय बोलतो, तिला उज्जनीस पाठविलें! देवी वासवदेवा
माझी कांहींच परवा ठेवीन नाहींशी झाली; पण मित्रा!
तुला कोणी सांगितली ही बातमी?

विदू०—मित्रा! ती मला सुसंगतेनें सांगितली आणि कांहीं एका
उद्देशानें ही रत्नमाला मजकडे पाठविली आहे.

राजा—मित्रा! दुसरा उद्देश तो काय? माझे सात्वत करावयास
पाठविली; आणि ती इकडे पाहूं.

विदू०—(ती त्यास देतो.)

राजा—(ती रत्नमाला घेऊन, निजकडे पाहून, ती आपल्या उरा-
शी धरून) अहा ! अहा !!

दिंड्या.

कंठदेशा पावूनि भ्रष्ट झाली, रत्नमाला मत्समत्वास
आली ॥ तुरूप दुःखानें निज सखी गणून, मत्सूनचें
करित ही समाधान ॥ २ ॥

मित्रा! तूं ही आपल्या गळ्यांत घाल, झणजे तिजकडे पाहून
आपल्या मनांत कर्मणूक करित जाईन.

विदू०—बरें आहे ? (असें झणून ती आपल्या गळ्यांत घालतो.)

राजा—मित्रा! याउपर प्रियेचें दर्शन दुर्लभ झालें ना ?

विदू०—(कानावर हात देऊन भयाभीत होऊन) मित्रा! येथें इतक्या

मोठगानें बोर्लू नको न जाणो देवीच्या चाकर मागसां-
पैकीं कोणीं इकडे निकडे जवळपास फिरत असेल.

(इतक्यांत हानांत तलवार घेऊन वसुंधरा येते.)

वसुंधरा—(राजाजवळ जाऊन) महाराजाचा जयजयकार असो; म.
हाराज ! रुमण्वानांना माचा विजयवर्मा आणास आनंदाचे
वर्तमान सांगण्याकरितां आला आहे. तो दूरवाजांत
उभा आहे. आज्ञा होईल तर आत घेऊन येनें.

राजा—वसुंधरे ! येऊं दे आत.

वसुंधरा—आज्ञा महाराज (असें झणून निघून जाते; पुन्हा विजय-
वर्म्यास आंत घेऊन येते.) हे विजयवर्मा ! हे महाराज
समीप वसले आहेत. आण जवळ जावें.

विज०—महाराजांचा जयजयकार असो; महाराज ! सरदाराच्या
पुण्यानें रुमण्वानांस जय मिळाला.

राजा—विजयवर्मा कोसलदेश काबीज झाला ?

विदू०—होय, महाराजांचे प्रतागनें झाला

राजा—शाबास रुमण्वाना ! शाबास; मोठें काम त्यां थोडक्या
काळाने सांगितें.

राजा—वसुंधरे ! जा आणि योग्यवरावण प्रतागनास सांग कीं ह्या
विजयवर्म्यास उत्तम वक्षीस द्यावें.

वसुंधरा—आज्ञा महाराज ! (असें झणून विजयवर्म्यासह निघून जाते)
(तदनंतर कांचनमाला येते.)

कांच०—देवीनें मला सांगितलें आहे की, कांचनमाले ! महाराजांचा
कडे जाऊन त्या ऐंद्रजातिकेस भेटाय (राजाजवळजाऊन)
महाराजांचा जयजयकार असो; महाराज ! राणीसहेबांची
अशी विनंती आहे की, सर्वर्ण सिद्धिनामक गाढवी उज्ज-
नीहून आला आहे. तर आण त्याची भेट घ्यावी.

अंक ९ था.

राजा—अग कांचनमाले! बरें आहे. आम्हांसही गारुडी तमाशा पाहण्याची फार आवड आहे. तर त्या गारुड्यास लवकर घेऊन ये जा.

कांच०—आज्ञा महाराज! (असें हागून जाते व गारुड्यास घेऊन येते.)

गारुडी—(आवणाशी)

पद—(कालिंगडा दादरा.)

इंद्रचरणीं नमन असो, ऐंद्रजालिकास सदा, नमन
कदां विसर नसो ॥ ध्रु० ॥ सतलभुवन कीर्तिनं भरलेंसे
ज्याचिया, नमन गुरु शंकरास नत पर्दीं मीं त्याचिया ॥ १ ॥

(जवळ जाऊन) महागजांचा जयजयकार असो; काय आज्ञा आहे?

पद—(भैरवी दादरा.)

भाणुं काय चंद्र इंद्र भूतलावरी, देऊं काय उडवु-
नियां गिरिस अंबरीं ॥ ध्रु० ॥ जलाशयांत अभिषेक
काय दाखवूं ॥ मध्यरात्रि दिनकरास गगनिं आणवूं,
मध्यान्हिं निबिड तिमिर काय सांठवूं ॥ काय असे
सांग दुजी आस अंतरीं ॥ १ ॥

विदू०—अरे मित्रा! सावध ऐस; ह्याच्या आवेशावरून तर हा मोठा चमत्कार करील असें दिसनें.

गारु०—महाराज! फार बोलून काय दाखवूं? जें जें पहाण्याची आपण इच्छा धराल तें तें आवणांस मी गुरूच्या सामर्थ्यानें दाखवीन.

राजा—अग कांचनमाले! जाऊन देवोस सांग कीं हा गारुडी तुमचाच

आहे, आणि या ठिकाणी दुसरे कोणी नाही तर काहीं
एक संकोच न धरतां इकडेस यावे द्वाणजे तूं आणि मी
एकत्र बसून हा खेळ पाहूं.

कांच०—आज्ञा महाराज! (असें द्वाणून जाते आणि वासवदत्तेस
पेऊन घेते.)

वास०—(बसते.)

राजा—गाढवी बोवा! चालूंया खेळ; पाहूं या तुमचे काय कसब
आहे तें.

गाढ०—आज्ञा महाराज! (सभोवता मोराचा कुंचा फिरवीत
फिरवीत.—

पद—(माठकंस दादरा.)

कमलासन ब्रह्मदेव, कमलनयन वासुदेव, पशुप-
ति हा अमरनाथ अप्सरा सकल देव ॥ १ ॥
(सर्व लोक आश्चर्य करून पाहूं लागतात.)

राजा—(आश्चर्याने)

श्लोक—(भैरवी.)

आला ब्रह्मा सरोजीं रजनिकर कलायुक्त हा
अंधकारी, आला दैत्यांतकारी सधनुरासिगदाच
क्रधारी मुरारी ॥ हाही ऐगवृणाच्या शिरिं बसुनि-
यां मुख्य देवत्र आला, आले हे स्वस्त्रिणांशीं सह
अमर तिहीं व्यापिलें कीं नभला ॥ १ ॥

विदू०—(एकीकडे बळून द्वाणतो.) अरे बटकीचा पोरा गामडजा!
अरे! ह्या अज्ञा पोकळ आश्चर्याने काय फळ? तज्जा देवांना
आणि अप्सरांना कोण विचारतो? अरे! महाराजास संतुष्ट

करून वक्षस मिळवावयाचें असेल तर ती सगारिका दाखीव.

(तदनंतर वसुंधरा येते.)

वसुं०—महाराज! जय असो; महाराज! यौगंधरायण प्रधानजींनीं अशी यिनती केली आहे कीं, विक्रमबाहु नामक भाल-
दारास बरोबर देऊन वसुभूति प्रधानास पाठविलें आहे;
तर या शुभ मुहूर्तावर त्याची महाराजांनीं भेट घ्यावी.
मीही हतवयांत राहिलेलें काम जरकून मागाहून येतों.

यास०—महाराज! हें खेळ पहाण्याचें काम घटकाभर राहूंगा.
अगोदर माझ्या मामाचा हा प्रधान वसुभूति आला आहे
त्याची प्रागनाथांनीं भेट घ्यावी.

राजा—देवी! तूं झगतेस तसें कां होईना? (गारुडच्यास) अरे
गारुड्या! अम्मळ तुझा खेळ बंद कर.

गारु०—(पुनः आपला कुंचा फिरवून) जशी आज्ञा होईल तथें,
(खेळ आटवून जाऊं लागतांना पुन्हा बोलतो) माझा,
एक खेळ राहिला आहे तो अवश्य महाराजांनीं पहावा.

राजा—बरे आहे पाहूं.

यास०—अगे कांचनमाले! जा आणि यास चांगलें वक्षस देवीव.

कांच०—आज्ञा बार्दसाहेब! (असें कृपून गारुडच्यास धेऊन
जाते.)

(नंतर वसुभूति व कंचुकी येतात.)

वसु०—(इकडे तिकडे पाहून आपणाशीं)

पद—(केदार त्रिवट.)

तुरंगहारी शोभती द्वारीं, दृष्टी लागली तेंच ओढिली,
अंबारीसह मत्त कुंजरीं ॥ ध्रु० ॥ मधुर गाना गायक करिती,

सुस्वर वादों वाजवितो किती, स्तुतिपाठक पहा वर्णितो
कीर्ती, वानुं तितो मी वैभव थोरी ॥ १ ॥

(विदूषकाच्या गळ्यांत रत्नमाला पाहून एकीकडे वळून विस्म-
यानें) बाभ्रव्या ! मला वाटतें कीं, हीच रत्नमाला जी तिहलेश्व-
रानें आपल्या कन्येस प्रस्थानसमयीं दिली होती ती.

बाभ्र०—हो तिजसारखी दिसते खरी; विचाऱें का वसन्तकाला ?
तुला ही कोठून प्राप्त झाली काणून.

वसु०—असें विचारणें नीट नाही. वत्सेश्वराच्या घरीं काय रत्नें
थोडीं आहेत ? कधीं कधीं डागिन्यासारखा डागिना होतो,
तेव्हा तीच ही कशावरून ? दुसरी कशावरून नसेल ?
(गुढें चालतो.)

विदू०—(राजाकडे दृष्टि करून) हे महाराज वत्साधिपतिं येथें
जसले आहेत, तर भाषण, जशळ जावें.

वसु०—(राजाजवळ जाऊन) महाराजाचा जय असो (असें
हाणून आसनावर बसतात.)

राजा—अमात्य वसुभूते ! तिहलेश्वर खुशाल आहे ना ?

वसु०—(वर पाहून आसोश्वास टाकून) महाराज ! म्यां हतभा-
ग्यानें काय विनंती करावी हें मला ह्या प्रसंगीं सुचत
नाहीं. (असें बोलून खालीं तोंड घालून बसतो.)

वास०—(केदमुक्त होऊन आपल्याशींच) हायहाय ! ह्या वेंळस
वसुभूति प्रधान काय दुःखानें वर्तमान सांगतो नकळे-

राजा—वसुभूते ! इनके चित्ताक्रान्त कीं झाली ?

बाभ्र०—(तोंड वळवून वसुभूतीस) काहीं वेळानें तरी सांगितलें
गाहिजे; मग आतांच सांगा हाणजे झालें.

वसु०—(डोक्यास पाणी आणून) महाराज ! हे दुःखानें मनें

मान माझ्याने सांगवत नाही, तथापि कसे तरी करून सांगनों.

पद—(जिल्हा पिलु दादरा.)

मंदभाग सिंहलद्विप नृपाति कन्यका ॥
लज्जित रति पाहूनियां सुरा कौतुका ॥
रत्नावली प्रिय कन्यातृदय रंजिका ॥
वरिल हीत भोगील तो सागरांत भूमिका ॥

पद—(मालकंस त्रिवट.)

सिद्ध भविष्यकथना ऐकुनी, साम्योत्कर्षा कारण
जाणुनी ॥ ध्रु० ॥ उदयन पदरीं कन्यादांनीं, वारंवार
सिंहलेश्वर, प्रार्थिल्या परि वासवदत्ता, दुःख करिल
हे ध्यानीं आणुनी, प्रधान युक्ती कधीं ना मानी ॥१॥

राजा—(वासवदत्तेकडे वळून) तुझ्या मामाचा प्रधान वसु-
भूति अशी खोटी गय काय सांगतो ही.

वास०—(विचार करून) प्राणनाथ ! खेडें कोणबोलतो हे मला-
ही समजत नाही.

विदू०—तुझी कीं प्रधानजी ! मग तिचें काय झालें ?

वसु०—तदनंतर देवी वासवदत्ता जळाली अशी वार्ता यौगंधरा-
ण्य प्रधानानें उठवून ती कन्या महाराजांस देण्याकरितां
आणीत असतां समुद्रांत तुफान झाल्यामुळें गळवन फुटून
(इतकेंच बोलून रडत रडत स्वर्गीं तोंड घालून
वसतो.)

वास०—हाय हाय, आतां मी काय करूं ?

श्लोक—(भैरवी.)

करं गत कशि आतां वाई रत्नावली मे,
कडकडुनि मला तूं देई आलिंगना मे ॥
झडकरि भगिनी मे भेटुनी बोल काहीं,
तुनाविण बघ माझा प्राण राहात नाही ॥ १ ॥

राजा—प्रिये धीर धर-पद—(भैरवी.)

पहा हे गति दैवाची आहे नवल परीची ॥ ध्रु० ॥
कंचुकी आणी मे वसुभूति उदधिमाजी मज्जन
पावती ॥ परि ते उभयही त्यांतुनि वांचति आली
प्रचिती याची ॥ १ ॥

वास०—आपण बघनां हें खरें, पण माझे असें चांगलें देव कोठचें ?
(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो)

आर्या—(भैरवी.)

लवणपुरांत जळाली, देवी ऐसा प्रवाद जो उठला ॥
तो सत्य कराया जणूं, जालित अग्नी खराच हा सुटला ॥ १ ॥
राजा—(घाबरून) काय देवी वासवदत्ता जळाली ? हे प्रिये,
वासवदत्ते !

वास०—महाराज ! माझे रक्षण करी, रक्षण करा.

राजा— पद—(भैरवी दादरा.)

काय मला भूल पडली काय जाहलें ॥ ध्रु० ॥
असुनि जवळी देविस मी नाही पाहिले ॥
धीर धरीं धीर धरीं कुटिल कुंतले ॥ १ ॥

याम०— श्लोक—(भैरवी.)

रक्षावं भजल। ह्यणुनि सखया नाहीं पहा बोलिलें,
मी त्या सागरिकेस निर्दयपणें अंतःपुरीं कोंडिलें ॥
गार्थीं घालुनि झुंखला ह्यणुनियां धावा तुझी सत्वरी,
ती जाईल जळोनि रक्षण करा भूषा दया ती वरी ॥ १ ॥
राजा—काय ? देवी सागरिका जळत आहे, तर हा मी निकडे
निवालों.

(सर्व जानात.)

(तदनंतर पापां मिड्या घातलेली सागरिका येते.)

साग०— पद—(भूष दादरा.)

अवचित हा काय वदूं अनल पेटला ॥ ध्रु० ॥
काय करूं वाई फार जवळ पातला ॥ १ ॥
दैव थोर ह्यणुनि असा समय ठेपला ॥
दुःख सकल सहज जाय हें समाप्तिला ॥ २ ॥

राजा— पद—(सिंध भैरवी. दीपचंदी.)

परि वेष्टित ही सागरिका तशी, अनलाभ्यंतरीं ॥
हरिणी जैशी ॥ ध्रु० ॥ तरसान्निध मी क्षण जा-
उनियां वांचवितों तिज वन्हितुनियां ॥ परि० ॥ १ ॥

साग०—पद—(उद्धवा शांतवनकरजा या चालीवर)

पाहुनियां सुंदर वदना, इच्छितसे इह सुखसद-
ना ॥ ध्रु० ॥ दर्शनें मी कृतार्थ झालें, सोडितेंचि
प्रेया प्राणा ॥ १ ॥

राजा—

पद—(लावणी भूप.)

मानसों भय ना धरीं प्रिये तू, धीर धरुनियां
धूमपुंज हा सहन करी क्षणभरी ॥ ध्रु० ॥
वसनांचल हा धरी अनल मे शृंगारयुत हे मृदुल
चरण तव अडखळती किति तरी ॥ आलिंगन
झडकारि मला दे, क्षण न लागतां कमललोचने
नेतों तुज सखरी ॥ १ ॥

पद—(भैरवी दीपचंदी.)

जवळीं येउन पावक तुजला, शक्त न दहना क-
ळलें मजला ॥ शरीर जें मम तप्त जाइलें, तव
तनुस्पर्शें शीतल केलें ॥ १ ॥

काय हो चमत्कार हा ! इतकी चैतनेली भाग एकाएकी कशी
नार्हाशी झाली बरें ? अहो अंतःपुर तर जलेंच्या तसेंच आहे. अरे ! ही
देवीही येथेंच आहे. वसुभूती, कंचुकी, वसन्तक वगैरे सर्वांत पाहून
मनांत मोठगा तर्काने विचार करून) हें का स्वप्न झणविं किंवा
गाखडी खेळ झणावा काय भसेल तें असो.

विदू०—मित्रा! घात काहीं संशय नाही; हा खचीत गाखडी खेळ,
काकी, तो बटकीचा गाखडी जाने वळेस बोलला होता कीं,
महाराज ! माझा आणखी एक खेळ अरश्य पहावा झणून.
तोच हा खळ त्याने दाखविला.

राजा—देवि वासवदत्ते ! तुझे आज्ञेप्रमाणें आझी ही सागरिका येथे
आणिली आहे.

वास०—(हंसून) प्राणनाथ तुमचें तें सर्व मी समजलें.

वसु०—(सागरिकेस पाहून) तोंड फिरवून बाभळ्यास झणतो.)

बाळव्या ! आगरा तिहलेश्वर राजाच्या कन्येसारखी ही कन्या दिसते. नाही वरें ?

बाभ्र०—प्रधानजी ! माझ्याही मनात तसेंच येतें.

वसु०—महाराज ! ही कन्या कोठून आणिली ?

राजा—तें देवीस माहित आहे.

वसु०—देवि ! ही कन्या कोठून आणिली ?

बास०—प्रधानजी ! यौगंधरायण प्रधानां ही कन्या समुद्रांत सांपडली व्हाणून सांगून माझे रवाभीन केली आहे व्हाणून आम्ही तिला सागरिका असें व्हाणों.

राजा—काय यौगंधरायणां आणून दिली ? ती कोणतीही गोष्ट करणें ती मला विचारल्यावाचून कधीही करित नाही; मग हें कसें झालें असेल तें असो.

वसु०—(बाळव्याशी) ब्या पक्षीं आमच्या रत्नमालेप्रमाणेंच वसन्तकाच्या गळजानली ही रत्नमाला दिसते आणि ही कन्या समुद्रांत सांपडली असेंही बोलतात त्याअर्थी व्हा दोन गोष्टींवरून उघड कळतें कीं, तिहलेश्वर राजाची कन्या रत्नावलीच ही होय. (मग सागरिकेजवळ जाऊन)

पद—(जोगी.)

सागरिके हा लज्जाशीले, भाग्यशीले प्रणयवत्स-

ले ॥ काय दशा ही विपरीत झालें, विधिहीनचि

मी पहाणें आलें, नशिवापुढती काहिं न चाले ॥ ४ ॥

साग०—(प्रधानास निरखून पाहून आणि डोळ्यांस पणी आणून) कोण अमात्य वसुभूति ?

वसु०—तोच फुटक्या दैवाचा मी.

साग०—(डोळ्यांस पाणी आणून.)

पद—(अंजनी गीत.)

हे तात हे जननी येई, विप्रिहीनेतं पदरीं घेई ॥

करुणा कैसी तुझा नाही, या अनाथेची ॥ १ ॥

वास०—(पावरून) हे बाभ्रव्या ही गी माझी वहीण रत्नावलि कायरे ?

बाभ्र०—राणीसाहेब ! हो तीच ही.

वास०—अग ताई, सावध हो सावध हो.

राजा०—काय ! महाकुलीन आणि पराक्रमी असा सिंहलचा राजा विक्रमबाहु त्याची ही कन्या ?

विदू०—(रत्नमाला गाहून आपणाशीं) तीच पहिल्यानें माझ्या मनांत आले होती कीं साधारण यःकश्चिन् मनुष्यास असा मौल्यवान् ढागिना कसा मिळेल झणून.

वास०— पद—(भैरवी त्रिवट.)

करिंशी कां रुदनातें, सावध हो धरि धीरांनं ॥ ध्रु० ॥

श्रेष्ठा भगिनी शोक करिते, तुजसाठीं ती ढळढळ रडते ॥ प्रेमालिंगनदे दे तीतें ॥ १ ॥

वास०— लोक—(भैरवी.)

ये ये सागरिके सखी भगिनि तूं चित्तेस दूरी करीं,
बैस मांडिवरी अतां झडकरी माझ्या धरुनि करीं ॥

भारी निष्ठुरता मनीं न करिं तूं माझेवरी सुंदरी,
नातें लावुनियां सखे भगिनिचें मातें प्रिये सखरी ॥ १ ॥

साग०—(अडखळत चालल्यासारखें करते.)

दास०—

श्लोक—(भैरवी.)

बहुत मज सख्यारे वाटते लाज आतां,
 लयकरि तरि काढीं शृंगरा प्राणनाथा ॥
 अहह किति तरी मी निर्दया अंतरंगी,
 विनति करितसे मी जोडुनी पाणिपारी ॥ १ ॥

राजा—देवीची आज्ञा कोण मान्य करणार नाही. (असें झणून
 सांगी केश्या पायांनील बिड्या काढितो.)

दास—योगंधरायण प्रभानानें इतके दिवस मला फार दुर्जन
 केलें; त्यास ठाऊक असून त्यानें ही गोष्ट मला सांगितली
 नाही, गुप्त ठेवेली हा दांष त्याजकडे आहे.
 (तदनंतर योगंधरायण प्रभान येतो.)

योगंधरायण— श्लोक—(भैरवी.)

देवी स्वर्गस्थ झाली झणुनि उठविली म्यां कुवार्ता
 मृषाची, स्वाभिप्रीती जडाया तिजवरि भगिनी
 कष्टवीली हि तीची ॥ पृथ्वीव्या राज्यलांभे जारि
 बहुत मनीं हर्ष पावेल देवी, वाटे चिचीं तथापी
 वदन तिजपुढें दाखवूं आजि कैवी ॥ १ ॥

बागिनीं राजसेवा पत्करिली आहे त्यास आज्ञा थोर थोर माण-
 सांनीं सुद्धां मनें दुख्खाचीं लागतात. (जरळ जाऊन) महाराजाचा
 जयजयकार असो. महाराज ! आपणास न कळतां कोही गोष्ट केली
 आहे त्याची क्षमा करावी.

राजा—मला न कळतां काय केलें तें सांग ?

योगंध०—

पद—(भैरवी त्रिवट.)

श्रवण करा गोष्टीतें, वत्सराज नृपते ॥ ध्रु० ॥

सिंहलवतिची उपवर कन्या, रत्नावली ही बुधजनमान्या,
धारिल जयाला नृप तो धन्या, पावेल सार्वभौम पदातें ॥१॥

पद—(भैरवी दीपचंदी.)

यापरि भाकित सिद्धें केलें, श्रवणीं षडलें तुझांसि
कथिलें ॥ ध्रु० ॥ सकीपलाभा कन्यासुल हें, प्राथियलं
परि मान्य न केलें ॥ १ ॥

राजा—तेव्हा तुझीं काय केलें ?

यौगं०— पद—(भैरवी दादरा.)

लवणपुरीं पट्टराणीं दहन जाहली, अनृत मात चोंहिंकडे
स्यांचि उठविली ॥ ध्रु० ॥ दूतमुखे नृपतीकणीं जाण पाडिली,
दारिद्रादानविधी युगत सुचविली ॥ १ ॥

राजा—यौगंधरायणा ! आहुडें झालेलें मी सर्व ऐकिलें आहे. पण
आं कोणती गोष्ट मनांत आणून देवीचे स्वाधीन झाला
केलें बरें ?

विदू०— मित्रा ! प्रधानजीवा अभिप्राय मी जाणला. तो सांगायला
नको. हें उषा सगजनें कीं, ही कन्या अनपुरीत ठेविली
झाणजे तेथें वारंवार आपण जातां तेव्हा ती सहज आ-
पल्या दृष्टीस पडेल.

राजा—का प्रधानजी ! तुमचा अभिप्राय वसन्तकानें बरोबर ता-
डला. असाच ना !

यौगं०—होय, असाच महाराज.

राजा—यौगंधरायणा ! मारुडगानें खोटी भाग लाविली ही तुझीच
मसलत दिघाते.

यौगं०—होय महाराज ! तेही खरें आहे, पंतु—

पद—(भैरवी अन्नतोरेबाके, या चालीवर.)

अंतःपुरीं कोंडुनी ठेविलें कां इजशीं, कारण सत्रल ऐक
राया सांगतीं तुजशीं ॥ ध्रु० ॥ मम हेतू तिस नयनीं
पाहुनी, पाणिप्रदणा पुढती करुनी, सार्वभौम पद अखंड
पावुनी, सुखभोगिणी ॥ १ ॥ देवीची ही भगिनी ठरली,
संशयवृत्ती सकल निमाली, आत्तेवांचुनि कार्ये केलीं,
क्षमा करावी या दासासी ॥ २ ॥

वास —प्रधानजी ! हें स्पष्ट कां सांगत गाहींत ? की रत्नावलीने
प्राणनाथार्शीं लग्न करून दे द्याणून

विदू०—हे देवि ! स्वा प्रधानाचा अभिप्राय बरोबर जाणला.

वास०—अगें ताई ! रत्नावली !—

पद—(भैरवी दीपचंदी.)

ये ये भगिनी भेट तूं मजला, पाहुनि तुजला आनं-
दोद्वय पोटीं झाला, त्रिभुवनजठरीं कधिं ना माये ॥ १ ॥

(असें द्याणून भावल्या आंगावरचे डामिने काढून निच्या अंगा-
वर घाळते आणि तिला हातीं धरून राजाजवळ जाऊन.) मर-
राज ह्या रत्नवलीचा स्वीकार करावा

राजा—कोण देवीच्या प्रसादाचा बहुमान करणार नाही (असें
द्याणून सागरिकेचा स्वीकार करतो.)

वास०— पद—(अंजनी गीत.)

आईवाप हीचे दोन्ही, जवळी आस नसती कोणी ॥
दासी विनवी कर जोडोनी, प्राणाहुनि इस प्रियमा-
नूनी, संगोपन करणें ॥ १ ॥

(असैं कृष्णून तिला राजाचे स्वाभिन कारते)

राजा—देवीची आज्ञा शिरसा मान्य आहे.

विदू०— (हर्षभरित होऊन नाचूं लागतो) वहावा ! मित्रा ! तुझा
जय आतो जय असो, काय मौज ही ! माझ्या मित्राच्या
हस्तगत आज सर्व पृथ्वी झाली काय ? पहा !

वसु०—हे राजकन्ये रत्नावले ! वासवदत्तेच्या पाया पड.

साग०— पद—(भैरवी त्रिवट.)

अपराधी मी देवीची, लाज मला बहु पाची ॥ ध्रु० ॥
श्रेष्ठ भगिनी शोक करीते, मजसाठी ती ढळढळ रडते ॥
करं काशि समजत तीची ॥ १. ॥

वसु०— पद—(भैरवी त्रिवट.)

नृपकन्ये हे सुभगे देवी पदलीन होईगे ॥ ध्रु० ॥
सर्वभौमपद प्राप्त तुला हं, पाहुनि अन्य काहीं नलगे १

बाभ्र०— पद—(भैरवी दादरा.)

मानसोदार सदा धन्य माउली, देवि तूं दीनजनां सुखद
सांवली ॥ देवी ती संबोधन पाहे देउनी, अन्य कोणा
शोभेना तुजवांचुनी ॥ १. ॥

वास०—(रत्नावलीस आलिंगून, देवि ! असैं संबोधन देते.)

पद—(भैरवी दादरा.)

मत्समान देवि तूं धर्मचारिणी, होउनिपां पतिसेवा
ध्यानि आणुनी, सद्धर्मी वर्तन करि पाव सुखधनी,
एक्यभाव वृद्धार्थ धरी, भेट दे ज्ञानी ॥ १. ॥

यौगं०—महाराज ! भाणखी आपलें काम काय राहिलें आहे ?

पद—(त्रिवट भैरवी.)

भाजि भी धन्य जाहलों, स्वामिकार्यभागोदाधितरलों ॥ ध्रु० ॥
महाराजा तव सकल मनोषा, पुरली उरली कांहीं भाशा,
पूर्ण कराया सजलों ॥ १ ॥

राजा—बाबूनही दुमरें प्रिय करावयाचें आहे काय ?

श्लोक—(भैरवी.)

केला विक्रमबाहु आत्मसम त्या शत्रूस कीं जिकिलें,
जें आणी पृथ्वीपतीत्व सह तें स्त्रीरत्न संपादिलें ॥
देवीच्या रूढरास हर्ष भगिनी लाभें हि झाला महा,
मंत्री तूं असतां न कांहीं उरलें ज्याची करावी स्मृहा ॥ १ ॥

पद—(भैरवी दीपचंदी.)

सच्चित्सुखपद हातीं यावें, याहुनि पर म्यां काय
स्पृहावें ॥ ध्रु० ॥ फलपुष्पानें वसुंधरा ही, पूर्ण असावी
लोक सर्वही, आनंदानें सदा बसावें ॥ १ ॥

(सर्व जाणून पडदा पडतो.)

॥ चतुर्थ अंक समाप्त ॥

(भरत वाक्य)

पद (भैरवी दादरा.)

धन्य तोचि विबुधमान्य शरण वासुदेवा ॥
 पाहे पाहे त्राहे त्राहे सकल देवदेवा ॥ ध्रु ० ॥
 मंदमती धुंद सदां सेवि विषयमेवा ॥
 ज्ञानकंद संग तुझा अंध मना व्हावा ॥ १ ॥
 चंड वीर्य दंड करी खंड पाप ठेवा ॥
 रंड माळ सदय रहदय दासपदीं न्यावा ॥ २ ॥
 निगम छंद छंद नसे फंदही बेबंद नवा ॥
 ज्ञानगंध नाहिं पाहिं पाहिं माधवा ॥ ३ ॥
 नाथवान भाग्यहीन दीन छीन धांधा ॥
 'वासुदेव नारायण' पदरीं यास व्हावा ॥ ४ ॥
